

**The working life of Iranians in the South Caucasus;
Employment status, working hours and wages
(from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century)**

Mehdi Ahmadi*

Abstract

From the end of the 19th century to the beginning of the 20th century, the Iranian labor force in the Caucasus had different experiences from what they had in Iran, and one of the most important of these experiences happened in their employment, working hours, and wages. Therefore, this article aims to analyze the lived experience of these people in the mentioned fields. Thus, an attempt has been made to answer this question with the approach of history from below and inspiration from the methodology of "Edward Palmer Thompson" that the Iranian labor force in the Caucasus in the spheres of social life; That is, what kind of experience did they have with employment, working hours and wages, and how did this experience relate to their class existence? The results of the studies, which are based on the collection of data from archival sources, show that: the class existence of Iranian immigrants was in a cause-and-effect relationship with their lived experience; That is, the Iranian workforce, due to their class existence (lack of material capital, means of production, and knowledge and skills), mostly work in the oil industry, mines, agriculture, docks, etc. as workers for more than 12 hours. They did, but in terms of financial receipts, they were at the lowest level. Thus, according to the type of work they did, they received an average of 12 to 21 rubles, some of which were reduced for fines and bribes.

Keywords: Iranian immigrants, Caucasus, workers, oil industry, wages.

* PhD in Iranian History after Islam, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, mehdi.ahmadi667@gmail.com

Date received: 18/08/2024, Date of acceptance: 04/01/2025

1. Introduction

Statement of the subject: During the Qajar period, especially during the reign of Nasser al-Din Shah, a large part of the Iranian workforce, under the influence of internal conditions and the situation in the Caucasus, legally and illegally left the borders and migrated to these regions. Most of these people were from the provinces of Azerbaijan, Khorasan, Gilan, Mazandaran, and cities such as Zanzan and Hamedan, who had a different status from others in terms of class existence; that is, the type of access to various sources of power (material capital, organizational authority, and knowledge and skills with exchange value in the labor market). These immigrants included landless and land-owning peasants, the urban poor, craftsmen who worked in workshops and handicrafts, and a number of small merchants and artisans who lived in cities and villages but migrated to the Caucasus as a result of social, economic, and political conditions.

Statement of the problem: From the late 19th century to the early 20th century, the Iranian workforce in the Caucasus went through different lived experiences than they had in Iran, one of the most important of which was in the field of their type of employment, working hours, and wages. The main issue of the present study is the relationship between the class existence of the Iranian workforce in the Caucasus and their job status, working hours, and wages.

Objective: The objective of the present article is to analyze the lived experience of Iranian migrant workers in the fields of employment, working hours, and wages.

Questions: In what sectors were the Iranian workforce employed in the Caucasus? And given the occupation situation in the Caucasus, what was the status of their working hours and wages?

Hypotheses: The class existence of Iranian migrants was in a cause-and-effect relationship with their lived experience; That is, due to the type of class existence (lack of material capital, means of production, and knowledge and skills) that they had, the Iranian workforce mostly worked more than 12 hours as workers in the oil industry, mines, agriculture, docks, etc., but they were at the lowest level in terms of financial income. In this way, depending on the type of work they did, they received an average of between 12 and 21 rubles, some of which was reduced for fines and bribes.

Research Background: Hassan Hakimian (1995), Touraj Atabaki (2017), Seyyed Hashem Aghajari, Mehdi Ahmadi and Dariush Rahmani (February 1402) and Omrieh Ahadeva, Qobad Mansurbakht and Karim Karaikoglu Shekorov (Summer 1402) have written articles on the Iranian workforce in the Caucasus. In these articles, researchers

3 Abstract

have covered aspects of the social and cultural life of immigrants while addressing the issue of migration, but have not addressed the issue of employment, working hours, and wages. In light of this, the present article, in addition to paying attention to the employment status, working hours, and financial income of the Iranian workforce, attempts to determine the relationship between class existence and their lived experience using a bottom-up approach to history and inspired by Thompson's methodology.

2. Materials & Methods

The present article is written with a "history from below" approach and inspired by the methodology of Edward Palmer Thompson in his book "The Formation of the Working Class in England" and collecting data from archival sources. This article has set its target population as all Iranians who migrated to the South Caucasus regions from the late 19th to the early 20th centuries and were known as workers in the oil industry, mines, agriculture, docks, etc. Discussion & Result

3. Findings

Type of employment of Iranian immigrants in the Caucasus: Iranian labor force, known in the Caucasus as Fele and Emel, performed various jobs such as drilling, well drilling, portering, serving, serving, building, trading, selling opium, hoisting, selling coal, etc.

Working hours of Iranian labor force: The working hours of workers were not less than 12 hours. In some places, workers were even forced to work between 12 and 20 hours and in two shifts.

Salary of Iranian workers: Iranian workers in the South Caucasus received a monthly salary of 12 to 21 rubles, depending on the type of work they did.

4. Discussion and Conclusion

When the Iranian labor force migrated to the Caucasus, they did not have material capital and means of production, nor did they have technical knowledge and skills. They did jobs such as drilling, well drilling, portering, serving, serving, building, trading, selling opium, hoisting, selling coal, etc. Due to the lack of necessary skills and poverty and hardship, they were willing to do any kind of work for more than 12 hours and even two shifts throughout the day, but they received lower wages than Russian, Georgian, Armenian and even local workers, and part of these wages were reduced as a result of fines and bribes that they had to pay. In this way, Iranian workers received a monthly

wage of 12 to 21 rubles (depending on the type of work they did) for 12 hours of daily work and even more.

Iranian migrant workers, regardless of their job and wage level, were in a brutal relationship of open and hidden exploitation with their employers; This means that employers practically tried their best to hire more workers with lower wages. Therefore, they usually adhered to the law less in hiring workers and their wages and acted as they saw fit. Overtime, fines, bribes and firing workers under various pretexts and illegally were common, and workers had no right to protest because they were suppressed or fired by the employers and sometimes by the government.

It is suggested that such research be considered in the industrial sector and labor society because in terms of effectiveness, paying attention to wages, working hours and the standard of living of workers, which is discussed in this research, is effective as a historical example in their decision-making and can reduce the level of tension in workplaces.

Bibliography

- Asad Beig (1950). *Oil and Blood in the East*, translated by Mohammad Hossein Jahanbani, n.p. [in persian]
- Atabaki, Touraj (2017). "Disgruntled Guests: Iranian Subordinates on the Margins of the Tsarist Empire," *The state and the subaltern: modernization, society and the state in Turkey and Iran*, translated by Arash Azizi, (Tehran: Qoqnūs. [in persian])
- Bahrami, Abdullah (1984). *Memoirs of Abdullah Bahrami from the End of the Reign of Nasser al-Din Shah to the First Coup*, Tehran: 'Elmī. [in persian]
- Benjamin, Samuel Green Wheeler (1984), *Persia and the Persians*, translated by Hossein Kordbacheh, Tehran: javīdān Publishing Organization. [in persian]
- Dehnavi, Nezam Ali (2004). *Iranian immigrants in the Caucasus: Cultural activities in the years 1900-1931*, Tehran: Center for Documents and Research Services of the Ministry of Foreign Affairs. [in persian]
- Department of Diplomatic Documents and History of the Ministry of Foreign Affairs (Estadukh), 1329 AH, carton 12, folder 32; [in persian]
- Department of Diplomatic Documents and History of the Ministry of Foreign Affairs (Estadukh), 1330 AH, carton 13, file 8 ;[in persian]
- Department of Diplomatic Documents and History of the Ministry of Foreign Affairs (Estadukh), 1330 AH, carton 13, folder 8, carton 13; [in persian]
- Department of Diplomatic Documents and History of the Ministry of Foreign Affairs (Estadukh), 1316 AH, carton 35, folder 6 ;[in persian]

5 Abstract

- Department of Diplomatic Documents and History of the Ministry of Foreign Affairs (Estadukh), 1328 AH, carton 12, folder 85. [in persian]
- Entner, Marvin L. (1980). Russo-Persian commercial relations, 1828-1914, translated by Ahmadi Tavakoli, Tehran: Collection of Literary and Historical Publications Endowments of Dr. Mahmoud Afsharizi. [in persian]
- E'temād ul-Saltāneh, Moḥammad Ḥassan (1998). Rūznāmeḥ-e kāṭerāt-e E'temād ul-Saltāneh, Minister of Impressions in the Late Nasserist Period (Related to the Years of 1292 AH to 1313 AH), by Iraj Afshar, fourth edition, Tehran: Amīr Kabīr. [in persian]
- E'temād ul-Saltāneh, Moḥammad Ḥassan (2536). Safarnāmeḥ-e Ṣanī' ul-Dawlah Moḥammad Ḥassan kān E'temād ul-Saltāneh Az Tbilisi be Tehran, by Mohammad Golbon, Tehran: Sahar. [in persian]
- Fairburn, Miles (2015). Social history: problems, strategies, and methods, translated by Ebrahim Mosapour Bashli, Mohammad Ebrahim Basit, Tehran: Samt[in persian].
- Farahani, Mirza Hossein (2013). Travelogue, edited by Hafez Farmanfarmaian, Tehran: Publications of the Center for Research and Study of Civilization and Culture of Iran and the Middle East, Faculty of Literature, University of Tehran. [in persian]
- Hakimian, Hassan (1995). "Wage Labor and Immigration: Iranian Workers in Southern Russia (1880-1914)", translated by Afsaneh Monfared, Contemporary History of Iran, Book Seven. [in persian]
- Interview with Mohammad Maljo (2017-2018). "Class Analysis or Class Reduction: A. P. Thompson's Analysis of the Development of the Working Class", Mardom Nameh, serial 6-7. [in persian]
- Kasravi, Ahmad (2001), Constitutional History of Iran, with a preface by Rahim Rezazadeh Malek, fourth edition, Tehran: Sedāy-e Mo'āṣer. [in persian]
- Kermani, Nazem-ul-Islam (2008). the Iranian Awakening History, Part I and Part II, fifth edition, edited by Ali Akbar Saeedi Sirjani, Tehran: Paykan Publishing House. [in persian]
- Maraghei, Ali Mohammad (2002). From Reza Khan's Prison to the Head of the Democratic Sect of Azerbaijan: A Study of the Life and Opinions of Seyyed Jafar Javadzadeh "Pishevari" with a Revisited Look at the Rise and Fall of the Democratic Sect of Azerbaijan, Tehran: Ohadī. [in persian]
- Memoirs of Prince Arfa (1999). With the help of Ali Dehbashi, Tehran: Soḵan, Shahab Saqeb. [in persian]
- National Library and Archives Organization of Iran (SACMA Row No. 293004225[in persian].
- National Library and Archives Organization of Iran (SACMA Row No. 1443765. [in persian]
- National Library and Archives Organization of Iran (SACMA), Row No. 360010091. [in persian]
- Ordubadi, Mohammad Saeed (2021). Ḥāyatim və Muhitim, translated by Farhad Dashtakinia, Tehran: 'Elm. [in persian]
- Orsolle, Ernest (2003). Le Caucase et La perse, translated by Ali Asghar Saeedi (Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [in persian]
- Pishevari, Jafar (1979). History of the Justice Party: Quoted from the Azhir Newspaper, Tehran: 'Elmī. [in persian]

- Port, Andrew I. (1997). "History from Below, History of Everyday Life and History of the Microcosm", translated by Seyyedeh Fatemeh Yahosseini, Bi-Quarterly Oral History, Year 4, No. 2. [in persian]
- Rahman, Sabet (1979). Nina: Revolutionary struggles of workers and laborers of Baku in the years 1901-1904, translated by Sirous Madadi, n.p.: Armağan. [in persian]
- Rasoulzadeh, Mohammad Amin (1998). Persian Constitutional Revolution, translated by Rahim Raisnia, Tehran: Šīrāzeh Publishing and Research. [in persian]
- Rasoulzadeh, Mohammad Amin (2001)., translated by Taghi Salamzadeh, Tehran: Šīrāzeh Publishing. [in persian]
- Rezazadeh Malek, Rahim (1978). Hūp Hūp (Language for Revolution), n.p.: Sahar Publishing. [in persian]
- Rūznāmeḥ-e Chaman, 12 Rabi' al-Awwal 1335, No. 46. [in persian]
- Rūznāmeḥ-e Iran Nū, 1289 AH, No. 167. [in persian]
- Rūznāmeḥ-e kāṭerāt šaraf ul-Dawleh Mīrza Ebrahīm k̄ān Kalantārī Bāgmīšeh, (1377) with the help of Yahya Zaka, Tehran: Fekr Rooz Publications. [in persian]
- Rūznāmeḥ-e Mollā Naṣr al-Dīn, 20 August 1907, No. 33. [in persian]
- Sardari-Nia, Samad (2005). Karabakh at the crossroads of history, Tabriz: Nia, Neday-e šams. [in persian]
- Shakeri, Khosrow (2005). Socio-economic background of the constitutional movement and the development of social democracy, Tehran: Ektrān. [in persian]
- Sharp, Jim (2000). "History from below", translated by Soheila Farsani Torabi, bi-monthly Karnameh Tarikh, Year 6, No. 13. [in persian]
- Suleimanov, Manaf (2007). Baku, the city of oil and music, translated by Samad Sardari-Nia, Tabriz: Aḳtar. [in persian]
- Swietochowski, Tadeusz (2001). Russian Azerbaijan, 1905 - 1920: the shaping of national identity in a Muslim community, translated by Kazem Firouzmand, Tehran: Šādegān. [in persian]
- Thompson, E. P. (1997). The making of the English working class, translated by Mohammad Maljo, Tehran: Agah Publishing House. [in persian]
- Wills, Charles James, In the land of the lion and sun, or Modern Persia: being experiences of life in Persia during a residence of fifteen years in various parts of that country from 1866 to 1881 (1989). Translated by Gholamhossein Qaragozlou, Tehran: Eqbāl. [in persian]

زیست کارگری ایرانیان در جنوب قفقاز؛ وضعیت اشتغال، ساعات کار و دستمزد (از اواخر قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم)

مهدی احمدی*

چکیده

از اواخر قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم میلادی نیروی کار ایرانی در قفقاز تجربه‌های زیسته متفاوت از آنچه که در ایران داشت، پشت سر گذاشت که یکی از مهمترین این تجربه‌ها در زمینه نوع اشتغال، ساعات کار و دستمزد آنان اتفاق افتاد. براین اساس هدف مقاله حاضر واکاوی تجربه زیسته این افراد در زمینه‌های یاد شده است. لذا تلاش شده تا با رویکرد تاریخ از پایین و الهام‌گیری از روش‌شناسی «ادوارد پالمر تامپسون» به این پرسش پاسخ داده شود که نیروی کار ایرانی در قفقاز در سپهرهای حیات اجتماعی؛ یعنی اشتغال، ساعات کار و دستمزد چه تجربه‌ای پشت سر گذاشت و این تجربه چه نسبتی با هستی‌طبقاتی آنان داشت؟ نتیجه مطالعات که مبتنی بر گردآوری داده‌ها از منابع آرشیوی است، نشان می‌دهد: هستی‌طبقاتی مهاجران ایرانی با تجربه زیسته آنان در یک رابطه علت و معلولی قرار داشت؛ یعنی نیروی کار ایرانی به علت نوع هستی‌طبقاتی (عدم برخورداری از سرمایه مادی، ابزار تولید و دانش و مهارت) که داشتند، بیشتر در صنعت نفت، معادن، کشاورزی، اسکله‌ها و غیره به عنوان کارگر بیش از ۱۲ ساعت کار می‌کردند اما به لحاظ دریافتی مالی در پایین‌ترین سطح قرار داشتند. بدین صورت که با توجه به نوع کاری که انجام می‌دادند میانگین بین ۱۲ تا ۲۱ روبل دریافت می‌کردند که مقداری از آن بابت جریمه و رشوه کم می‌شد.

کلیدواژه‌ها: ایرانیان مهاجر، قفقاز، کارگران، صنعت نفت، دستمزد.

* دکترای تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران،
mehdiahmadi667@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵

۱. مقدمه

طرح موضوع: در دوره قاجاریه به خصوص از دوره پادشاهی ناصرالدین شاه بخش عمده‌ای از نیروی کار ایرانی تحت تاثیر شرایط داخلی و وضعیت به وجود آمده در قفقاز، به صورت قانونی و غیرقانونی از مرزها خارج شده و به این مناطق مهاجرت می‌کردند. بیشتر این افراد از ایالت‌های آذربایجان، خراسان، گیلان، مازندران و شهرهایی همچون زنجان و همدان بودند که به لحاظ هستی طبقاتی؛ یعنی نوع دسترسی به انواع منابع قدرت (سرمایه مادی، اقتدار سازمانی و دانش و مهارت واجد ارزش مبادله در بازار کار) وضعیت متفاوتی نسبت به دیگران داشتند. این مهاجران شامل دهقانان بدون زمین و با زمین، تهی‌دستان شهری، پیشه‌ورانی که در کارگاه‌ها و صنایع دستی کار می‌کردند و عده‌ای از تجار و صنعتگران خرده‌پا بودند که در شهرها و روستاها زندگی می‌کردند اما در نتیجه شرایط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به قفقاز مهاجرت کردند. به لحاظ هستی طبقاتی مهاجران ایرانی در قفقاز فاقد سرمایه مادی و ابزار تولید همچون پول، زمین، کارخانه و غیره بودند و به عنوان کارگر شناخته می‌شدند. لذا آنان در بدنه دولت و شرکت‌ها و صنایعی که در آن کار می‌کردند، اقتدار سازمانی نداشتند. افرادی به اقتدار سازمانی دسترسی داشتند که در رده‌های بالایی شغلی بودند. در صورتی که مهاجران ایرانی افرادی غیرمتخصص بودند اما نیروی کار آنان واجد ارزش مبادله در بازار کار شناخته می‌شد. پس به علت عدم دسترسی به دو منبع پیشین (سرمایه مادی و اقتدار سازمان)، از نیروی کار خود استفاده می‌کردند و در صنایع نفت، معادن، زمین‌های کشاورزی، کشتی‌ها، راه‌آهن‌ها و غیره کارگری می‌کردند. حال مساله اصلی پژوهش حاضر نسبت هستی طبقاتی نیروی کار ایرانی در قفقاز با جایگاه شغلی، ساعات کار و دستمزد آنان است. براین اساس سعی می‌شود تا به این سوالات پاسخ داده شود که:

- نیروی کار ایرانی در قفقاز در چه بخش‌هایی اشتغال داشتند؟
- با توجه به وضعیت اشتغال نیروی کار ایرانی در قفقاز، وضعیت ساعات کاری و دستمزد آنان چگونه بود؟

روش تحقیق و چارچوب نظری: تحقیق حاضر با رویکرد تاریخ از پایین، زیست اجتماعی کارگران مهاجر ایرانی در قفقاز (وضعیت اشتغال، ساعات کار و دستمزد) را مورد بررسی قرار می‌دهد. تاریخ از پایین صرفاً تاریخ جنبش‌ها، شورش‌ها و مبارزات نیست و یا «صرفاً تاریخی درباره تاریخ سیاسی مدرن» نیست بلکه به زندگی و آرزوهای مردم عادی در دوره‌های مختلف

گذشته می‌پردازد (شارپ، ۱۳۹۹: ۷) و تلاش می‌کند تا نشان دهد که این افراد چگونه در شکل‌گیری ساختارها و نیروهای فرافردی به طور گسترده نقش داشته‌اند. (پورت، ۱۳۹۷: ۴۵) این نوع رویکرد «اساساً به دست مورخان مارکسیست انگلیسی تکوین یافت که در چارچوب حدود تقویمی سستی تاریخ طبقه کارگر بریتانیا می‌نوشتند». (شارپ، ۱۳۹۹: ۷) اگرچه کارهایی در ارتباط با تاریخ از پایین تا سال ۱۹۶۶م انجام گرفت اما تا این سال بیان جدی برای تحقق بخشیدن به تاریخ از پایین مطرح نشد تا اینکه در همین سال تامپسون مقاله‌ای با عنوان *تاریخ از پایین* در مجله ادبی *تایمز* (Times) منتشر کرد. از آن پس مفهوم تاریخ از پایین وارد اصطلاحات معمول مورخان شد. سپس در سال ۱۹۸۵م مجموعه مقالاتی با عنوان تاریخ از پایین منتشر شد و در سال ۱۹۸۹م هم کتابی که درباره تاریخ‌نگاری جنگ‌های داخلی انگلستان و پیامدهای آن بود، با ویراست جدید منتشر شد و در آن فصلی با عنوان تاریخ از پایین وجود داشت. (همان، ۲) تامپسون در کتاب *تکوین طبقه کارگر در انگلستان* رهیافتی روش‌شناسانه برای پُررنگ کردن نقش کارگران ارائه می‌کند. او وزن بیشتری برای «توانایی مردم ... برای ساختن تاریخ خودشان» و تعیین‌کنندگی «فرهنگ مردم» در تحریک و توانمندسازی‌ها قائل است. (فربرن، ۱۳۹۴: ۴۳)

با توجه به این مقدمه، با تکیه بر روایت محمد مالجو از استخوان‌بندی نظری کتاب تامپسون پژوهش خود را پیش برده‌ام. مالجو معتقد است تامپسون چهار سطح درهم تنیده از تجلی مفهوم طبقه را از هم متمایز کرده که با حجم عظیمی از ملاط تاریخ انگلستان پوشیده شده است و فقط در جاهای معدودی از کتاب می‌توان به صورت گذرا گوشه‌هایی از آن را دید. این چهار سطح عبارتند از: سطح هستی طبقاتی، سطح تجربه زیسته طبقاتی، سطح آگاهی طبقاتی و سطح کُنش دسته‌جمعی طبقاتی. (گفتگو با محمد مالجو، ۱۳۹۶-۱۳۹۷: ۷۸) مقاله حاضر صرفاً با تمرکز بر سطح هستی طبقاتی، سطح تجربه زیسته طبقاتی، وضعیت اشتغال، ساعات کار و دستمزد نیروی کار ایرانی در قفقاز را مورد بررسی قرار می‌دهد. در سطح هستی طبقاتی مشخص می‌شود که دسترسی انسان‌ها به منابع قدرت (سرمایه مادی و ابزار تولید، اقتدار سازمانی، دانش و مهارت واجد ارزش مبادله در بازار کار) جایگاه طبقاتی آنان را مشخص می‌کند. این سطح ساختاری از مفهوم طبقه است. کارگران یا در بطن روابط تولیدی، تولد می‌یابند یا بی‌اختیار وارد آن می‌شوند. پس هستی طبقاتی کارگران مستقل از اراده آنان و بر فراز سرشان شکل می‌گیرد. سطح تجربه زیسته نشان می‌دهد که دسترسی کارگران به منابع قدرت میزان دریافتی‌های مالی آنان را مشخص می‌کند. (همان، ۷۸، ۷۹) تامپسون طبقه را پدیده‌ای تاریخی دانسته که در روابط انسانی واقع می‌شود و می‌توان نشان داد که واقع شده است و آن

هنگامی است که برخی از انسان‌ها در نتیجه تجربه‌های مشترک، چه به ارث رسیده و چه به اشتراک گذاشته شده، همانندی منافع‌شان را بین خودشان احساس و تقریر می‌کنند. آنان در سپهرهای حیات اجتماعی دچار تجربه‌های گوناگون می‌شوند که این تجربه‌ها غالباً از طریق مناسبات تولیدی که انسان‌ها در آن متولد می‌شوند یا ناخواسته وارد آن می‌شوند، تعیین می‌یابد. (تامپسون، ۱۳: ۱۳۹۶) باید به این نکته نیز اشاره کرد که دستاورد تامپسون تا حد زیادی بر خوانش روشمند و زمینه‌مند منابع متنی بازمانده از خود کارگران یا فرودستان استثمار شده استوار بوده است. از رهگذر پژوهش تامپسون می‌توان به دنیای فرهنگی و حیات زیسته کارگران راه گشود اما در این پژوهش داوری‌ها و استنباط‌ها اغلب مبتنی بر روایت‌های غیرمستقیم و با واسطه است. کارگران ایرانی در قفقاز (در دوره مورد بحث) هنوز نتوانسته بودند آنگونه که باید ادبیات خاص خودشان را تولید کنند و بیشتر عرایضی که از آنان باقی مانده نیز مربوط به سال‌های بعد است که در حیطه زمانی پژوهش حاضر قرار ندارد. لذا برای رفع این کمبود تلاش شده است تا با استفاده از مجموعه متنوعی از منابع دست اول و دوم، گزارشی جامع، مستند و منسجم از زیست کارگری ایرانیان ارائه شود.

پیشینه تحقیق: براساس جستجوهای صورت گرفته مقالاتی با عنوان کار مزدی و مهاجرت: کارگران ایرانی در جنوب روسیه، ۱۸۸۰-۱۹۱۴ توسط «حسن حکیمیان» (۱۳۷۴)، تاثیر جریان‌های سیاسی قفقاز بر مهاجران ایرانی مقیم باکو در انقلاب ۱۹۰۵ روسیه از «سهراب یزدانی» و «سوده ابراهیم‌زاده گرجی» (۱۳۹۶)، کارنامه و روزگار ایرانیان مهاجر در قفقاز ۱۹۰۰-۱۹۲۰ از «محمدحسین خسروپناه» (۱۳۷۸) و مهمانان ناراضی: فرودستان ایران در حاشیه‌های امپراتوری تزاری از «تورج اتابکی» (۱۳۹۶) در ارتباط با نیروی کار ایرانی در قفقاز به رشته تحریر درآمده است. پژوهشگران در این مقالات ضمن پرداختن به مقوله مهاجرت جنبه‌هایی از حیات اجتماعی و فرهنگی مهاجران را پوشش داده‌اند. البته در مورد تجربه زیسته کارگران، دو مقاله با عنوان زندگی روزانه کارگران مهاجر ایرانی در جنوب قفقاز؛ مطالعه موردی: وضعیت مسکن (از ۱۲۶۶ تا ۱۳۳۲ ق/ ۱۸۵۰ تا ۱۹۱۴ م) تالیف «سید هاشم آقاجری»، «مهدی احمدی» و «داریوش رحمانیان» (بهمن ۱۴۰۲) و مهاجرت کارگران ایرانی به جنوب قفقاز و وضعیت زندگی آنها در آستانه سده بیستم میلادی توسط «عمریه احد اوا»، «قباد منصوربخت» و «کریم کریک‌اغلو شکورف» (تابستان ۱۴۰۲) نوشته شده است. مقاله آقاجری و دیگران تجربه زیسته نیروی کار ایرانی در حوزه مسکن مورد مطالعه قرار داده و اساساً به بحث اشتغال، ساعات کار و دستمزد آنان ورود پیدا نکرده است. اگرچه عمریه احد اوا و دیگران به مبحث اشتغال توجه

داشته‌اند اما بحث ساعات کار و دستمزدها را مورد نظر قرار نداده‌اند. بنابراین باید اشاره کرد که تاکنون پژوهشی مستقل در ارتباط با وضعیت اشتغال، ساعات کار و دستمزد نیروی کار ایرانی در قفقاز انجام نشده است. با توجه به این امر، مقاله حاضر علاوه بر اینکه به وضعیت اشتغال، ساعات کار و مقدار دریافتی مالی نیروی کار ایرانی توجه کرده، تلاش دارد تا با رویکرد تاریخ از پایین و الهام‌گیری از روش‌شناسی تامپسون رابطه هستی طبقاتی و تجربه زیسته آنان را مشخص کند. زیست کارگران ایرانی در قفقاز یکی از چشم‌اندازهای مهم اجتماعی تاریخ کارگری در ایران است که تاکنون کمتر به آن توجه شده است. بنابراین اهمیت پژوهش حاضر به این جهت است که توجه خود را به تاریخ اجتماعی توده‌ها معطوف کرده است. از آنجایی که در زبان فارسی در زمینه تاریخ اجتماعی پژوهش‌های زیادی انجام نشده، ورود به چنین مباحثی می‌تواند جامعه امروز را با ارزش‌ها، نگرش‌ها، آگاهی‌ها و ناآگاهی‌های گذشتگان آشنا کند و نشان دهد که چگونه بسیاری از قضاوت‌های کنونی در مورد مسائل اجتماعی که ریشه در مباحث گذشته دارند، قابل حل شدن هستند.

تحقیق حاضر به لحاظ زمانی سال‌های اواخر قرن نوزدهم تا اوایل قرن بیستم میلادی را پوشش می‌دهد و به لحاظ مکانی جنوب قفقاز که طی این سال‌ها تحت سیطره روسیه تزاری بود، را مورد بررسی قرار خواهد داد. البته در متن مقاله هر کجا که از قفقاز نام برده شده منظور همان جنوب قفقاز است.

۲. نوع اشتغال مهاجران ایرانی در قفقاز

اکثریت ایرانیانی که در اواخر قرن نوزدهم به قفقاز مهاجرت کردند عمدتاً نیروی کار روزمزد بودند. البته عده بسیار کمی از آنان تجارت انجام می‌دادند. بدین صورت که در شهرهای قفقاز بازارهای ایرانی وجود داشت که کالایی از ایران با شتر به آنجا برده می‌شد. اغلب بازرگانان دادوستد منسوجات ابریشمی و فرش‌های وارد شده از ایران، انجام می‌دادند. (اورسل، ۱۳۸۲: ۵۱) «احمد کسروی» برای توضیح در مورد ایرانیان مهاجر در قفقاز از عنوان «کارگر و بازرگان» استفاده کرده و نوشته است: «سالانه گروه انبوهی از مردم، از بازرگانان و سوداگران و کارگران به آنجا رفتندی» (کسروی، ۱۳۸۰: ۱۷۸) «ساموئل گرین ویلر بنجامین» نخستین سفیر آمریکا که در دوره ناصرالدین شاه به ایران آمده در سفرنامه خود در مورد تجار و بازرگانان ایرانی در قفقاز می‌نویسد:

موقعی که شخصی جلوی این مغازه‌ها عبور می‌کند ایرانی‌ها را با لباس‌های مخصوص خود مشاهده می‌کند که روی نیمکت‌ها چهار زانو نشسته‌اند و دارند پول می‌شمارند و یا آنکه سکه‌ها را وزن می‌کنند و بعضی‌ها هم به پشتی‌های خود تکیه داده و چای می‌نوشند و یا آنکه قلیان می‌کشند. (بنجامین، ۱۳۶۳: ۲۳)

«ارنست اورسل» سیاح بلژیکی، شغل اغلب مهاجران ایرانی را بازرگانی می‌داند و آنان را آدم‌های زیرک و باهوش توصیف کرده است. (اورسل، ۱۳۸۲: ۵۵) البته این نوشته اورسل با دیگر منابع همخوانی ندارد چرا که بیشتر مهاجران ایرانی فعله و عمله بودند و عده کمی از آنان تجارت و بازرگانی انجام می‌دادند. میرزا حسین فراهانی در سفری که به حج داشته هنگام عبور از قفقاز در مورد ایرانی‌های تفلیس نوشته است: «در شهر تفلیس و قراء اطراف از تبعه دولت علیه ایران از تاجر و کاسب و زارع قریب چهار هزار می‌شود و یکصد نفر از آنها تاجر و باقی کسبه و زارع‌اند» (فراهانی، ۱۳۴۲: ۸۵، ۸۶). حکیمیان اکثریت بسیاری از مهاجران ایرانی به خصوص آذربایجانی‌ها را کارگران ساده دانسته است (حکیمیان، ۱۳۷۴: ۵۲). میرزا رضا ارفع کنسول ایران در تفلیس برخی از ایرانیان تفلیس را بازرگان دانسته اما در ادامه می‌نویسد که «در اینجا قریب ده هزار ایرانی هست، اغلب آنها عمله و فعله هستند. تمامی فخرهای تفلیس از اهالی سلماس و دیلمقان و اطراف ارومیه و تمامی سنگفرش کنندگان کوچه‌ها از اهالی مراغه و اطراف تبریز، مرنند و خوی هستند». (خاطرات پرنس ارفع، ۱۳۷۸: ۳۹)

اگرچه عده‌ای از ایرانیانی که به قفقاز مهاجرت می‌کردند بازرگان بودند اما جمعیت آنان به نسبت نیروی کاری که برای فعلگی و عملگی رفته بودند، بسیار کم بود. ایرانیان در بیشتر مناطق کارگران معمولی محسوب می‌شدند و مشاغل یدی ساده را به عهده می‌گرفتند. (حکیمیان، ۱۳۷۴: ۵۳) در لایحه‌ای که از طرف ایرانیان باکو در روزنامه مجلس درج شده است، آنان خود را «جماعت فعله و فقراء کاسب» می‌نامند که در باکو و سایر نقاط قفقاز ساکن هستند. (کرمانی، ۱۳۷۷: ۱۲۳) «حسین میناسازوف» در مقاله‌ای که در جریده قس منتشر شده، ایرانی‌هایی که به قفقاز به خصوص تفلیس می‌رفتند را «فعله» نامیده و نوشته است:

ایرانیان به عنوان فعلگی برای پیدا کردن نان به قفقازیه خصوصاً تفلیس آمده به واسطه گرسنگی و ناخوشی حالت بدی به آنها دست داده و در حال مرگ می‌باشند. از ایران فعله بسیاری به قفقازیه آمده‌اند قسمتی از آنها به میل خود و قسمتی دیگر آنها برحسب دعوت اجاره‌دارها وطن خود را ترک گفته و آمده‌اند. (روزنامه چمن، ۱۲ ربیع الاول ۱۳۳۵: ۳)

زیست کارگری ایرانیان در جنوب قفقاز؛ وضعیت اشتغال، ... (مهدی احمدی) ۱۳

«محمدامین رسولزاده» از کارگران ایرانی سخن به میان آورده که در سال ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۷م در مسجد صابونچی جلسه‌ای تشکیل داده بودند و «میرزا فضلعلی آقاتبریزی» نماینده انتخابی علما از تبریز در اولین دوره مجلس شورای ملی، برای آنان سخنرانی می‌کرد. (رسولزاده، ۱۳۷۷: ۵۰) بررسی اسناد آن دوره هم نشان می‌دهد که نامه‌ها و تلگراف‌های زیادی از ایرانیان مهاجر در قفقاز به وزارت امور خارجه رسیده که آنان خود را فعله و عمله می‌نامند. در یکی از این اسناد کنسول حاجی‌طرخان در گزارشی به وزارت امور خارجه می‌نویسد که «عملجات ایرانی در کشتی‌ها و راه‌آهن‌ها و کانتورها و در تمام خاک قفقاز کار می‌کنند». (ساکما، ردیف شماره ۳۶۰۱۰۰۹۱، سند ۲)

نیروی کار ایرانی که در قفقاز به نام فعله و عمله شناخته می‌شد در بخش‌های مختلف حضور داشت. یکی از مهمترین بخش‌ها صنعت نفت بود. بدین صورت که طی نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی اکتشاف نفت به خصوص در باکو؛ یعنی محله‌های بالاخانی، صابونچی، بی‌بی‌هیبت و سوراخانی اتفاق افتاد و طی سال ۱۲۸۸ق/ ۱۸۷۲م ۱.۴ میلیون پوند نفت استخراج می‌شد. در سال ۱۳۱۶ق/ ۱۸۹۸م میزان تولید نفت در این مناطق با آمریکا برابر بود و در سال ۱۳۱۹ق/ ۱۹۰۱م باکو بیش از نیمی از محصولات نفتی جهان و ۹۵ درصد کل محصولات نفتی روسیه را تهیه می‌کرد. (سرداری‌نیا، ۱۳۸۴: ۱۰۸) این اکتشاف و گسترش صنایع نفت نیاز به نیروی انسانی داشت که بخشی از آن را ایرانیان تشکیل می‌دادند. البته در نیمه دهه ۸۰ و اوایل دهه ۹۰ میلادی هنوز بیشتر کارگران استخراج نفت را افراد محلی قفقاز و تاتارها تشکیل می‌دادند و ایرانی‌ها به نسبت آنان کمتر بودند. بدین علت که بومیان آشنایی بیشتری با استخراج نفت داشتند و از گذشته‌های دورتر از چاهایی که دستی ایجاد کرده بودند نفت استخراج و برای روشنایی به کار می‌بردند. در تقطیر و کارهای فنی‌تر نفت، بیشتر از روس‌ها که دانش این کار نیز داشتند، استفاده می‌شد. (Летробичъ, 1911:10). آمار کارگران شرکت‌های برادران نوبل در قفقاز این گفته‌ها را تایید می‌کند. برای نمونه طی سال‌های ۱۳۲۳ تا ۱۳۲۶ق/ ۱۹۰۶ تا ۱۹۱۰م کارگران این شرکت‌ها ۲.۵۳۰ نفر بود که ایرانیان بعد از روس‌ها قرار داشتند. جدول زیر درصد حضور کارگران براساس ملیت‌های مختلف در این شرکت‌ها نشان می‌دهد.

درصد ملیت‌های مختلف در شرکت نوبل

ملیت	کشتیرانی و ماهیگیری	نفت
روس	۲۸.۸	۵۸.۱

ملیت	کشتیرانی و ماهیگیری	نفت
ایرانی	۲۴۸	۱۱.۴
تاتار و لزگی های محلی	۱۹.۱	۲۰.۳
تاتارهای قزاقستان	۴.۳	۵.۴
گرجی و ارمنی	۰.۸	۲.۳
سایر ملیت ها	۱.۶	۲.۵

(Окиншевич, 1912:18)

اگرچه کارگران ایرانی در صنعت نفت به نسبت بومیان و روس ها کمتر بودند اما عده کارگران ایرانی افزایش پیدا می کرد. در سال ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۷م از ۱۰.۶۴۸ نفر کارگر حفار که در شرکت های نفتی باکو مشغول به کار بودند ۴.۱۲۸ نفر از آنان نزد پیمانکاران بودند که ۳۰.۳ درصد ایرانی بودند. (Белова, 1956: 117) این عده تا سال ۱۳۲۷ق/ ۱۹۱۰م وجود داشت و حتی بر آنان افزوده می شد. (انتنر، ۱۳۶۹: ۱۰۷) کسروی هنگام روی کار آمدن مجلس اول در ایران، کارگران کان های نفت در صابونچی و بالاخانی را ۱۰.۰۰۰ نفر ذکر می کند که از نمایندگان می خواهند به دیدن آنان بروند. (کسروی، ۱۳۸۰: ۲۳۹) «شرف الدوله میرزا ابراهیم خان کلانتری باغمیشه» که در همین دوره به عنوان نماینده مردم تبریز در مجلس به دیدن این کارگران رفته بود هنگامی که به تماشای کارخانه نفت در صابونچی می رود، می نویسد: «عموم ایرانی ها در زاودها (کارخانه ها) فعلگی می نمایند». (روزنامه خاطرات شرف الدوله میرزا ابراهیم خان کلانتری باغمیشه، ۱۳۷۷: ۷۷) آنان سخت ترین کارها مانند کندن خندق، تخلیه و تمیز کردن گل، فضولات، مازون، شن و آهک انجام می دادند. (سلیمانوف، ۱۳۸۶: ۲۶۲) حضور این تعداد از ایرانیان در صنعت نفت قفقاز را می بایست به این دلیل دانست که شرکت های نفتی شغل هایی که به مهارت نیاز نداشت و دستمزد کمتری هم بابت آن پرداخت می شد، به آنان واگذار می کردند. (تابکی، ۱۳۹۶: ۷۹) این کارگران بیشتر در مراکز صنعتی و کنار چاه های نفت یعنی در محله های صابونچی و بالاخانی مشغول به کار بودند تا آنجایی که کثرت ایرانیان در محله صابونچی، مقامات وزارت امور خارجه و کنسولگری ایران در باکو را ترغیب کرد که به منظور رسیدگی به امور مهاجران و جلوگیری از مراجعه آنان به کنسولگری باکو «وکالت قنصلگری ایران در صابونچی» را تأسیس کند. (دهنوی، ۱۳۸۳: ۹) ناگفته نماند که در دوره انقلاب ۱۹۰۵م، مقامات روسی از ورود کارگران ایرانی به قفقاز جلوگیری کردند تا جایی عده آنان به خصوص

زیست کارگری ایرانیان در جنوب قفقاز؛ وضعیت اشتغال، ... (مهدی احمدی) ۱۵

در صنعت نفت کاهش پیدا کرد. در ذی قعدة ۱۳۲۳ق/ژانویه ۱۹۰۶م کل کارگران شاغل در ۷۵ شرکت نفت در جنوب قفقاز ۶.۰۰۰ نفر بود اما خیلی زود این روند دوباره افزایش پیدا کرد و در روزهای ۴، ۵ و ۶ شعبان ۱۳۲۵ق/ ۱۲، ۱۳ و ۱۴ سپتامبر ۱۹۰۷م ۱۵۰۰ کارگر ایرانی وارد باکو شدند. (اتابکی، ۱۳۹۶: ۷۶) بنابراین اکثریت کارگران نفت که در باکو مشغول به کار بودند را ایرانیان تشکیل می دادند. (ساکما، ردیف شماره ۱۴۴۳۷۶۵، سند ۳) جدول زیر روند افزایش کارگران در این شهر را نشان می دهد.

افزایش جمعیت کارگران باکو

سال میلادی	کارگران
۱۸۸۵	۳۸۰۰
۱۸۹۰	۶.۴۴۵
۱۸۹۵	۵.۴۰۱
۱۹۰۰	۲۱.۲۵۳
۱۹۰۵	۲۶.۰۰۰
۱۹۰۶	۲۰.۰۰۰
۱۹۰۷	۳۰.۷۰۲
۱۹۰۸	۲۷.۷۸۵
۱۹۱۰	۲۵.۳۲۹

(летробичъ, 1911:10)

باربری، مستخدمی و ماهیگیری در اسکله های دریایی و کشتی ها به خصوص در باکو از جمله کارهای پر خطری بود که توسط کارگران ایرانی انجام می شد. (حکیمیان، ۱۳۷۴: ۵۵) بلوا معتقد است که ایرانیان در اسکله های دریایی «کارهای سخت و طاقت فرسا» انجام می دادند زیرا مردم محلی تمایلی نداشتند که در آنجا کار کنند. به همین دلیل هم سال های دهه ۱۲۹۷ق/ ۱۸۸۰م مهاجران ایرانی بخش قابل توجهی از حفاران و کشتی سازان باکو را تشکیل می دادند. (Белова, 1956: 117-118) حکیمیان نوشته این کار توسط «باربران نیرومندی که گروهی از شهرهای ایران؛ یعنی خلخال و اردبیل می آمدند»، انجام می شد. (حکیمیان، ۱۳۷۴: ۵۵) میرزا حسین فراهانی هنگامی که در قریه «سراخانی» است، می نویسد: «از تبعه دولت علیه ایران

قریب ۳۰۰ نفر در اینجا می‌باشند که پنج شش نفر آنها تاجر و باقی کسبه و عملیات کشتی‌ها هستند». (فراهانی، ۱۳۴۲: ۶۶) در بندر حاجی‌طرخان نیز عده زیادی از مهاجران ایرانی در اسکله‌ها، کشتی‌ها و بندرگاه‌ها مشغول کارهای سخت و خطرناک بودند که در مواقعی در حین کار جان خود را از دست می‌دادند. (استادوخ، ۱۳۱۶، کارتن ۳۵، پوشه ۶، سند ۷) بلوا به نقل از سابوتیسکی نوشته است: «در بندر باکو هزاران ایرانی باربری می‌کردند». (Белова, 1956: 116) بنجامین وقتی با کشتی از باکو به سمت لنکران حرکت می‌کند، می‌گوید که «مستخدمین کشتی برای ما در عرشه غذا آوردند، کارکنان کشتی و آشپز آن ایرانی بودند». (بنجامین، ۱۳۶۳: ۲۴) عبدالله بهرامی که در دوره پادشاهی محمدعلی شاه به قفقاز سفر کرده بود در شرح مشاهدات خود نوشته است که «باربرها و بارگیرهای کشتی ... تماماً ایرانی بودند». (بهرامی، ۱۳۶۳: ۸۶) بنابراین براساس نوشته منابع شمار قابل توجهی از ایرانیان در اسکله‌ها و کشتی‌ها کار می‌کردند. بلوا این افراد را چیزی حدود ۱۰.۰۰۰ نفر دانسته است. (Белова, 1956: 116) همو معتقد است که ایرانیان در اسکله آستاراخان در کشتی‌ها مختلف اعم از مسافرکش و کالابر کار می‌کردند و حتی مردم محلی قدرت رقابت با آنان را نداشتند و صاحبان کشتی‌ها بار و حمل کالا را به ایرانیان می‌سپردند. (Там же, 117)

بخش صنعت و معادن قفقاز نیز محل حضور نیروی کار ایرانی بود که یکی از آنها معادن مس در گنجه بود. (استادوخ، ۱۳۳۰ق، کارتن ۱۳، پوشه ۸، کارتن ۱۳، سند ۳) بدین نحو که در سال ۱۳۱۸ق/۱۹۰۰م از ۱۹.۰۱۲ نفر کارگر در کارخانه‌های ذوب مس گده‌بیگ، ۵۲۸ نفر ایرانی بودند. (Белова, 1956: 116) همچنین در معادن مس و کارخانه‌های صنعت الله‌وردی در شمال ایروان، ۲.۵۰۰ نفر ایرانی کار می‌کردند که ۷۰ درصد از کل نیروی کار آن منطقه را تشکیل می‌دادند. (اتابکی، ۱۳۹۶: ۷۵) در باکو نیز عده قابل توجهی از ایرانیان در بخش صنعت کار می‌کردند. بلوا به نقل از مجله گرنی نوشته است: «کارگران روسی و ارمنی گروه اصلی کارخانه‌های باکو را تشکیل می‌دادند و مهاجران ایرانی معمولاً به عنوان عملیه‌های صنعتی شناخته می‌شدند». (Белова, 1956: 117) تورج اتابکی جدولی ارائه می‌دهد که در سال ۱۳۱۵ق/۱۸۹۷م عده زیادی از کارگران ایرانی در بخش صنعت در باکو کار می‌کردند. به این صورت که ۷۵۵ نفر در معدن، ۱.۰۲۷ نفر در مواد شیمیایی، ۲.۸۹۲ نفر در فلزات، ۵۳۹ نفر در چوب، ۷۵۵ نفر در پارچه، ۲۰۳ نفر در لبنیات، ۱۲۳ نفر در تصفیه مواد معدنی، ۹۵۸ نفر در مواد غذایی، ۱۴۷ نفر در چاپخانه‌ها، ۳.۱۶۱ نفر در ساختمان‌سازی و ۱.۱۳۶ نفر در راه‌آهن کار می‌کردند. (اتابکی، ۱۳۹۶: ۷۷)

زیست کارگری ایرانیان در جنوب قفقاز؛ وضعیت اشتغال، ... (مهدی احمدی) ۱۷

راه‌آهن قفقاز یکی دیگر از مکان‌هایی بود که جمعیت قابل توجهی از مهاجران ایرانی در ساخت و ساز و بخش‌های مختلف آن مشغول به کار بودند. حدود ۲۰ هزار نفر ایرانی که از آذربایجان و همدان به قفقاز رفته بودند در راه‌آهن تفلیس، الکساندروپل و قارص کار می‌کردند. (حکیمیان، ۱۳۷۴: ۵۵) به نوشته روزنامه/کینچی، ساخت راه‌آهن باکو به یک هزار کارگر نیاز داشت (Θkinçi, Doqquzuncu nömrə, Fi 18 noyabr sənə 1875/Fi 1 ziq'ədə, sənə 1292) این نیروی انسانی را ایرانیان تشکیل می‌دادند. اتابکی به نقل از نیکولسکی در سال ۱۳۰۳ق/۱۸۸۶م در روایت سفرهایش می‌نویسد: «کشتی ما در باکو سیصد کارگر ایرانی سوار کرد که عازم کار در راه‌آهن ماورای خزر بودند». (اتابکی، ۱۳۹۶: ۷۱) در سال ۱۳۲۵ق/۱۹۰۷م از ۵۵۷۲ نفر کارگری که در قفقاز جنوبی در بخش راه‌آهن کار می‌کردند، ۳۹۲ نفر ایرانی بودند. (Белова, 1956: 117)

کار کشاورزی در زمین‌ها، باغ‌ها و مزارع قفقاز نیز بیشتر توسط ایرانیان انجام می‌گرفت. این مهاجران بیشتر در شهر گنجه و حومه آن به صورت فصلی یا دائمی کار می‌کردند. گنجه اگرچه فاقد شبکه گسترده راه‌آهن و یا تجارت فعال بود اما به لحاظ کشاورزی اهمیت داشت. ایرانیان در بخش عمده‌ای از زمین‌های کشاورزی آنجا کار می‌کردند که هر سال در گروه‌های یک‌هزار نفری وارد آنجا می‌شدند. (حکیمیان، ۱۳۷۴: ۵۳) «میرزا اسحاق‌خان» کنسول وقت ایران در گنجه در ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م طی گزارشی به تهران نوشته است: «در گنجه هر سال ۲۰ هزار ایرانی برای زراعت می‌آیند و در ۸ بلوک معظم آنجا در قراء و دهات متفرق می‌شوند». (استادوخ، ۱۳۲۹، کارتن ۱۲، پوشه ۳۲، سند ۱۱) ایرانیان دیگری هم در گنجه بودند که به حفر چاه‌ها و قنات‌های آب مشغول بودند. از آنجا که گنجه و حومه آن زمین‌های زیادی برای کشاورزی داشت و بیشتر هم از آب قنات استفاده می‌کردند، مقنی‌هایی از ایران به آنجا می‌رفتند. در سال ۱۳۳۰ق/۱۹۱۲م عده این مقنی‌ها نزدیک به ۲۰۰۰ نفر می‌رسید. (همان، ۱۳۳۰، کارتن، ۱۳، پرونده، ۸، سند ۹) علاوه بر گنجه عده‌ای از ایرانیان هم روی زمین‌های کشاورزی در تفلیس به کشت پنبه و کاشت و برداشت محصولات صیفیجات مشغول بودند. البته برخی از ایرانیان دیگر در گنجه به پاکسازی مالاریا و عده‌ای هم در شرکت‌هایی آلمانی مشغول به کار بودند. (Белова, 1956: 115)

ایرانیانی هم بودند که در شهرها و روستاهای مختلف قفقاز به کارهایی همچون چاه‌کشی، بنایی، دلاکی، تریاک فروشی، پالان دوزی، زغال فروشی، زغال اخته فروشی، لیمونادفروشی، بقالی، کیک پزی، کوره پزی، سبزی فروشی، جامه‌داری، چای فروشی و آسیابانی مشغول

بودند. (ملانصرالدین، ۲۰ اوت ۱۹۰۷، شماره ۳۳، ۳) ماهرترین بناها ایرانی بودند. (اورسل، ۱۳۸۲: ۵۵) روزنامه ایران نو در سال ۱۲۸۹ق/۱۸۷۲م عده زیادی از ایرانیان مقیم باکو را عمله، حمال و کارگر ساختمانی معرفی می‌کند. (ایران نو، ۱۲۸۹ق، شماره ۱۶۷، ۳) عبدالله بهرامی، دوره‌گرد و دستفروش‌های باکو را تماماً ایرانی می‌داند. (بهرامی، ۱۳۶۳: ۸۶) اعتمادالسلطنه نوشته در گنج‌ه «دلاک‌ها همه ایرانی هستند اما از دلاکی جز کیسه کشیدن و صابون زدن کاری بلد نیستند». (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۷: ۳۶) ارفع هنگامی که هتل فیروزه را در تفلیس بنا می‌کند برای تزئین آنجا یک نفر نقاش ایرانی که در باکو بود، به خدمت می‌گیرد. (خاطرات پرنس ارفع، ۱۳۷۸: ۳۱۹) حتی ارفع هنگامی که به مناسبت تولد ناصرالدین شاه در باغ خود در تفلیس جشنی برپا کرده بود، از یک ایرانی‌ها به نام «عبدالباقی قره‌باغی» برای موسیقی استفاده می‌کند. (همان، ۳۲۲) ناگفته نماند برخی از ایرانیان در قفقاز جذب گروه‌های راهزن شده و دزدی می‌کردند. صنیع الدوله در سفرنامه خود شرح ماجرای پسر پاشا آقا یکی از راهزنان تفلیس نقل کرده که به همراه «چند نفر از اهالی ایران» راهزنی می‌کردند. (اعتمادالسلطنه، ۲۵۳۶: ۲۷)

علاوه بر این بخش‌ها، برخی از مهاجران ایرانی به عنوان پیشخدمت، مستخدم و نوکر در قهوه‌خانه‌ها، کنسولگری‌ها و نزد افراد حضور داشتند. میرزا حسین فراهانی، برخی از ایرانی‌های باطوم را قهوه‌چی دانسته است. او معتقد است که قهوه‌چی‌ها دلالی هم می‌کردند و در پی فریب ایرانیان بودند. فراهانی در همین ارتباط نوشته است: «ابتدا در نهایت گرمی اظهار هم وطنی و هم مذهبی می‌کنند بعد هرچه بتوانند گوش حجاج را به اسم و رسم هم که باشد می‌برند». (فراهانی، ۱۳۴۲: ۹۹) هنگامی که «دکتر ویلز» انگلیسی از تفلیس به ایروان می‌رود در کنسولگری ایران در تفلیس پیشخدمتی ایرانی به نام «محمدعلی» دیده است. کنسولگری به عنوان نشان دادن حُسن نیت و محبت پیشخدمت ایرانی را به عنوان نوکر به او می‌بخشد. (سفرنامه دکتر ویلز، ۱۳۶۸: ۴۹) همچنین بنجامین هنگامی که در هتل اروپایی در شهر باکو است چند مستخدم ایرانی دیده که آنجا را آب‌پاشی می‌کردند. (بنجامین، ۱۳۶۳: ۲۱)

فقر و نیاز باعث می‌شد که کارگران ایرانی تن به انجام هر کاری بدهند. (رضازاده ملک، ۱۳۵۷: ۲۸) ناظم‌الاسلام کرمانی به درستی تاکید کرده و نوشته است:

قدری پایتان را از خاک ایران بیرون بگذارید در عراق عرب و بلاد قفقاز و عشق آباد و اوایل خاک روسیه هزار هزار رعیت بیچاره ایرانی ببینید که از وطن عزیز خود از دست

زیست کارگری ایرانیان در جنوب قفقاز؛ وضعیت اشتغال، ... (مهدی احمدی) ۱۹

تعدی و ظلم فرار کرده کثیف‌ترین کسب و شغل‌ها را از ناچاری پیش گرفته‌اند. (کرمانی، ۱۳۷۷، ۱۰۵، ۱۰۶)

بلوا نیز آن را تایید می‌کند و معتقد است که کارگران ایرانی «سنگین‌ترین و کثیف‌ترین» کارها را انجام می‌دادند. (Белова, 1956: 116) همو آنان را به چهار دسته تقسیم کرده است: یک «فعله»؛ یعنی فردی که در زمین‌های کشاورزی کار می‌کرد و به ازای کاری که انجام می‌داد دستمزد روزانه دریافت می‌کرد؛ دوم «رانشیر»؛ فردی که کارهای سخت انجام می‌داد و محصول کمی دریافت می‌کرد؛ سومین دسته «حمال»؛ یعنی همان کارگر عملی‌ای که در شهرهای کار می‌کرد یا افرادی که در خیابان‌ها، آبراه‌ها، فاضلاب‌ها و غیره رفتگری می‌کردند و چهارمین دسته هم «مزدوران»؛ یعنی کارگرانی که در کارخانه‌ها به خصوص کارخانه‌های نفت و شرکت‌های صنعتی مشغول به کار بودند. (Там же, 115) آنگونه که منابع نشان می‌دهند بیشتر ایرانیان در شهرهای قفقاز فعلگی و عملگی می‌کردند که همان کارگری است؛ یعنی از باربری گرفته تا حفاری در صنایع نفت. برای نمونه اعتمادالسلطنه هنگامی که در تفلیس است جلو کنسولخانه عراده بارکشی می‌بیند که یک نفر ایرانی مسئول آن است. (اعتمادالسلطنه، ۲۵۳۶، ۲۴) ساعدالوزاره کنسول ایران در باکو طی سال ۱۳۲۸ق، ایرانیان این شهر را ۶۰ هزار نفر دانسته که همه کارگر کارخانه‌ها بودند. (استادوخ، ۱۳۲۸ق، کارت ۱۲، پوشه ۸۵، سند ۱) بیشتر مهاجران ایرانی غیرحرفه‌ای و معمولاً عده‌ای از آنان به صورت فصلی استخدام می‌شدند و پس از پایان کار به سرزمین خود باز می‌گشتند. (سویتوخوسکی، ۱۳۸۰: ۷۷) بلوا این را تایید کرده و نوشته است: «از ۵۹.۱۲۱ تذکره‌ای که در کنسولگری‌های روسیه در تبریز و ارومیه برای ایرانیان صادر شده بود، ۵۴.۸۴۶ تذکره برای کارگران غیرماهر یا یدی بود». (Белова, 1956: 112) براساس گزارش رئیس مهاجرت تفلیس در سال ۱۳۲۷ق/۱۹۱۰م شمار مهاجران فصلی به آنجا در زمستان ۲۰۰۰ نفر و در تابستان به حدود ۴.۵۰۰ نفر می‌رسید. (Там же, 115)

۳. ساعات کاری نیروی کار ایرانی در قفقاز

منابع روسی و بازرسی‌هایی که در اواخر قرن نوزدهم میلادی از کارخانجات در امپراطوری روسیه صورت گرفته گویای آن است که ساعات کاری کارگران کمتر از ۱۲ ساعت نبوده است. حتی در برخی از مکان‌ها، کارگران مجبور بودند بین ۱۲ تا ۲۰ ساعت کار کنند. در یکی از یادداشت‌های داده‌های نظرسنجی روسی آمده است:

طول روز کاری در اکثر کارخانه‌ها تقریباً یکسان است، شروع کار از ساعت ۴ یا ۵ صبح و پایان کار در ساعت ۸ شب. در طول روز یک ساعت استراحت برای ناهار و دو و نیم ساعت برای صبحانه و چای بعدازظهر داده می‌شود. برخی از کارخانه‌ها هم دو ساعت استراحت دارند. کارخانه‌هایی وجود دارند که در آنان فقط برای ناهار وقت داده می‌شود و ۱۳-۱۴ ساعت، کمی بیشتر و یا کمتر ساعات کاری است. (Кирьянов, 1979: 39,40)

این وضعیت کلی ساعات کاری در امپراطوری روسیه بود. بنابراین زمان خالص کار در دهه ۷۰ - ۸۰ قرن نوزدهم میلادی، ۱۲ تا ۱۴ ساعت بود که اغلب ۲ ساعت برای استراحت ناهار و صبحانه، ۲ تا ۳ ساعت اضافه کاری و ۱ تا ۲ ساعت فاصله خانه تا محل کار و برگشت (حداقل برای برخی از کارگران) به آن اضافه می‌شد. (Там же, 71) از آنجایی که کارگران مهاجر ایرانی در قفقاز در بخش‌های مختلف مانند صنعت نفت، معادن، کشاورزی و غیره مشغول به کار بودند، ساعات کاری و دستمزدهایی که دریافت می‌کردند از قوانین امپراطوری روسیه پیروی می‌کرد.

ساعات کار کارگران ایرانی در قفقاز با توجه نوع کاری که داشتند، متفاوت بود. همانگونه که اشاره شد بیشترین جمعیت ایرانیان مهاجر به عنوان کارگر در بخش نفت، معادن، راه‌آهن و غیره کار می‌کردند. در صنایع نفت وضعیت ساعت کاری کارگران ایرانی بدین صورت بود که به صورت یک شیفت و دو شیفت کار می‌کردند. کارگران یک شیفت معمولاً ۱۰ الی ۱۱ ساعت کار و ۱ تا ۲ ساعت، با توجه به مناطق مختلف، زمان استراحت داشتند. این زمان استراحت هم با توجه به فصل زمستان یا تابستان تغییر پیدا می‌کرد. البته این ساعات متفاوت بود؛ بدین صورت که عده‌ای از کارگران از ۸ صبح تا ۵ بعدازظهر کار می‌کردند، کار عده‌ای دیگر تا ساعت ۶ یا ۸ عصر هم طول می‌کشید و زمان استراحت‌شان از ساعت ۱۲ ظهر شروع می‌شد که یک یا یک و نیم ساعت بود. (Стопани, 1910: 1) محمدسعید اردوبادی که از سال ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۲ ق/ ۱۹۰۱ تا ۱۹۰۴ م در کارخانه رضایوف در اردوباد کار کرده بود در خصوص ساعات کاری شعری می‌سراید با این مصرع: «در گرگ و میش کار را شروع می‌کنیم و در گاو گم دست از کار می‌کشیم». (اردوبادی، ۱۴۰۰: ۴۴) این شعر به خوبی نشان می‌دهد که کارگران از صبح زود تا شب کار می‌کردند. براساس داده‌های وزارت دارایی روسیه در اواخر قرن نوزدهم میلادی کارگران در صنعت نفت، در شبانه روز در دو شیفت ۱۲ ساعته با دو ساعت استراحت، کار می‌کردند. این رقم در مورد تقریباً ۲۱ هزار کارگر (شامل ۴ هزار کارگر کمکی) صدق می‌کرد. طبق گزارش شورای کنگره تولیدکنندگان نفت باکو، در سال ۱۳۲۲ ق/ ۱۹۰۴ م، دو

زیست کارگری ایرانیان در جنوب قفقاز؛ وضعیت اشتغال، ... (مهدی احمدی) ۲۱

سوم کارگران نفت، ۱۲ ساعت کار می‌کردند (Кирьянов, 1979: 49,50) اما با این حجم از کار، آنان ارزان‌ترین نیروهایی بودند که صاحبان کارخانه‌های نفت استخدام کرده بودند. (Белова, 1956: 118)

کارگران ایرانی در کارخانجات نساجی، تنباکو و ابریشم حتی تا ۱۴ ساعت هم کار می‌کردند. در همین خصوص یکی از مهندسان بخش صنعت در گنجه و تفلیس با بررسی وضعیت صنعت کارخانه‌های قفقاز (موسسات نساجی و تنباکو)، در سال ۱۳۰۳ق/ ۱۸۸۶م گفته است: «در بیشتر موارد، کار در اینجا حداقل ۱۴ ساعت، به اجرت ناچیز طول می‌کشد». (Кирьянов, 1979: 42) ساعات کاری کارگران ایرانی که در اسکله‌های باربری و کشتی‌ها کار می‌کردند بسیار بیشتر بود. آنان حدود ۱۵ تا ۱۸ ساعت و حتی بیشتر و در طول شب کار می‌کردند (Белова, 1956: 116) و نمی‌توانستند بیشتر از ۲ ساعت استراحت متوالی داشته باشند زیرا در هر اسکله هنگام خالی کردن بار و بارگیری مجدد همه می‌بایست بدون وقفه کار کنند تا کشتی مدت زمان کمتری لنگر اندخته باشد. به همین دلیل هم بعد از پنج یا شش ماه کار قوای جسمانی بیشتر کارگران روبه تحلیل می‌رفت. (Крузе, 1980: 39) همه این موارد نشان می‌دهد که کارگران ایرانی در قفقاز استاندارد خاصی در خصوص ساعت کاری نداشتند.

گرچه کار در چشمه‌های نفت زیر آفتاب سوزان تقریباً به همان سختی کار در معادن ذغال‌سنگ و ساعت کار بدون لحظه توقف ۱۶ ساعت بود. با این حال کارفرمایان بی‌انصاف ساعت کار را کافی نمی‌دانستند. این طرز کار در حقیقت یک رژیم زندان با اعمال شاقه بود. (اسدیگ، ۱۳۲۹: ۸)

در صورتیکه طی همان سال‌ها در کشورهای همچون سوئیس، اتریش و مجارستان برای کارگران ساعت استراحت استاندارد وجود داشت و معمولاً ۲ ساعت در طول روز استراحت می‌کردند اما این استانداردها برای کارگران ایرانی که در صنایع نفتی قفقاز کار می‌کردند، رعایت نمی‌شد و زمان استراحت کارگران یک شیفت، در زمستان یک ساعت و در تابستان یک و نیم ساعت بود. البته طولانی‌تر شدن زمان استراحت در تابستان به دلیل طول روز بود نه اینکه کارگران ساعات کمتری کار می‌کردند. بنابه نوشته منابع روسی «کارگران نفت در شرایط بهتری نسبت به کارگران صنایع دیگر قرار داشتند». البته در برخی از مکان‌ها کارگران به هیچ وجه استراحت میان کاری نداشتند در صورتی که در همین زمان کارکنان اداری، ۲ ساعت و یا بیشتر استراحت می‌کردند. (Стопани, 1910:3) بدین ترتیب کارگران به لحاظ ساعات کاری در

ناعادلان‌ترین وضعیت ممکن به سر می‌بردند و به دلیل اینکه به لحاظ اقتصادی وابسته به صاحبان کار بودند، به جز فروش نیروی کار راهی نداشتند.

علاوه بر ساعات کار طولانی، «اضافه کار» نیز به عنوان وسیله‌ای در دست صاحبان کار برای استثمار کارگران بود. کارگران علاوه بر ساعت کاری که در نظر گرفته شده بود، بعد از اتمام کار در مواقعی به صورت اختیاری و بیشتر اجباری مدت زمان دیگری نیز بر سر کار بودند. اضافه کاری به خصوص در شیفت شب سلامت کارگر را تهدید می‌کرد. زمانی که کارگر خسته بود و مجبور می‌شد اضافه کار انجام دهد اگر به فکر فرو می‌رفت یا چرت می‌زد هر لحظه حادثه‌ای ناگوار برای او اتفاق می‌افتاد. (سلیمانوف، ۱۳۸۶: ۲۵۹) همچنین اضافه کاری فرسودگی زودرس بدن کارگر به ویژه در سن ۴۵-۴۰ سالگی به همراه داشت و باعث افزایش ناتوانی، کاهش زمان استراحت، عدم رشد فردی و عدم مشارکت در زندگی عمومی می‌شد. (Кирибянов, 1979: 71) خطراتی که اضافه کاری برای سلامت جسم و روان کارگران داشت باعث شد تا در قانون روسیه تزاری برای نخستین بار در سال ۱۳۱۵ق/ ۱۸۹۷م به این موضوع توجه شود. در این قانون اضافه کاری به اجباری و اختیاری تقسیم شد و تنها کارهایی که طبق شرایط فنی تولید ضروری بود، اضافه کاری دانسته شد. در این زمان تصمیم گرفته شد که مدت اضافه کاری اختیاری برای هر کارگر نباید از ۱۲۰ ساعت در سال تجاوز کند و طبق قانون، اضافه کاری اختیاری براساس رضایت داوطلبانه کارگران انجام می‌شد اما در واقع، در اغلب موارد، کارگر نمی‌توانست پیشنهاد انجام آنان را رد کند. (Кирибянов, 1979: 64) به این ترتیب کارگری که «روزانه ۱۲-۱۳ ساعت بار بر پشت خود روزگار می‌گذرانند»، (رسول‌زاده، ۱۳۷۷: ۷۸) می‌بایست چند ساعت هم به صورت اضافه کاری تن به استثمار دهد. اگرچه قوانینی برای رسیدگی به وضعیت اضافه کاری کارگران تصویب شد اما شواهد متعددی مبنی بر استفاده مکرر از اضافه کاری، نه تنها در سال‌های رونق صنعتی، بلکه در سال‌های بحران؛ یعنی زمانی که عده قابل توجهی از کارگران بیرون از کارخانه‌ها بودند، وجود دارد. این امر بیش از همه برای شرکت‌های متالورژی، ماشین‌سازی و صنایع فلزکاری، چاپخانه‌ها و همچنین برای تولید فرآوری مواد مغذی (با کار فصلی) معمول بود. اضافه کاری برای کارگران بیشتر در مناطقی که کمبود نیروی کار محلی وجود داشت، در نظر گرفته می‌شد. (Кирибянов, 1979: 62) اینگونه فشارهایی که بر یک کارگر به خصوص در صنعت نفت وارد می‌آمد باعث می‌شد تا بیش از چند سال نتواند چنین کارهایی انجام دهد. (Стопани, 1910: 3)

علاوه بر اضافه کاری رسمی، اشکال پنهان استفاده از نیروی کار در خارج از ساعت کار نیز وجود داشت. این روش‌ها شامل روش‌های ساده‌ای برای طولانی‌تر کردن روز کاری مانند تنظیم ساعت توسط دولت به منظور کوتاه‌تر کردن زمان استراحت ناهار یا به تأخیر انداختن پایان شیفت و حيله‌گری بیشتر، مانند استفاده از کارگران برای تمیز کردن محل تولید، روغن کاری ماشین‌ها و غیره در ساعات خارج از کار بود. اگرچه اینها همه نقض مستقیم قانون بود اما به دلایل واضح، بخش‌های اداری شرکت‌ها سوابق تخلفات را نگه نمی‌داشتند. با این حال، این نوع قانون‌شکنی‌ها توسط اسناد متعدد بازرسی کارخانه‌ها و در مکاتبات کاری ثبت شده است. (Кирьянов, 1979: 69) در سال ۱۳۲۳/ق/۱۹۰۵م که کارگران در همه جا علیه استفاده از اضافه کاری مبارزه کردند به کاهش آن، در برخی مناطق و لغو کامل دست یافتند اما در برخی از مناطق کارگران همچنان مجبور بودند اضافه کاری داشته باشند. یک بازرس ارشد کارخانه در استان باکو در سال ۱۳۳۱/ق/۱۹۱۳م نوشت: «اضافه کاری هنوز به طور گسترده مورد استفاده قرار می‌گیرد. همانطور که بازرسان کارخانه گزارش می‌دهند، به دلیل عدم امکان انجام نظارت سیستماتیک در هنگام بارگیری بیش از حد با کار منظم، تقریباً غیرقابل کنترل است».

(Кирьянов, 1979: 64-66)

شرایط سخت کاری که برای کارگران به وجود آمده بود باعث شد تا از اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی به بعد به دلیل شرایط صنعتی (بحران اقتصادی ۱۹۰۰-۱۹۰۳) و به خصوص تحت فشار جنبش کارگری از سال ۱۳۲۲/ق/۱۹۰۴م، فشارها اندکی کاهش پیدا کند. در همین ارتباط در رمضان ۱۳۲۲/ق/دسامبر ۱۹۰۴م موافقتنامه‌ای امضا شد که در بندهای ۱ و ۳، برای کارگران، ۹ ساعت کار در روزهای معمولی و ۸ ساعت کار در روزهای یکشنبه و تعطیلات تعریف شده بود. البته برای کارگران نفت که به صورت یک شیفت کار می‌کردند زمان کار هفتگی آنان یک ساعت کمتر از زمان مقرر در توافقنامه دسامبر بود. (Стопани, 1910: 5) تا قبل از توافقنامه دسامبر؛ یعنی آغاز قرن بیستم ساعات کاری کارگران ۱۰ تا ۱۲ ساعت در روز و یا حتی بیشتر بود (İlkin, 2006, 119) اما بعد از توافق دسامبر این ساعت کاری به ۹ ساعت و کمتر تقلیل پیدا کرد و یک زمان صبحانه هم برای آنان در نظر گرفته شد. (Стопани, 1910: 5) کاهش روز کاری در صنعت نساجی و بیشتر از همه در تولید پنبه که کارگران ایرانی نیز حضور داشتند، اتفاق افتاد؛ یعنی از ۱۲.۵ تا ۱۳ ساعت کاری که در سال ۱۳۱۱-۱۳۱۲/ق/۱۸۹۴-۱۸۹۵م وجود داشت در سال ۱۳۲۵/ق/۱۹۰۷م به ۱۰.۵ ساعت و در سال ۱۳۳۲/ق/۱۹۱۴م به ۹.۶ ساعت رسید. به هر ترتیب در آستانه جنگ جهانی اول، میانگین طول روز کاری کاهش یافت و

در سال ۱۳۳۱ ق/ ۱۹۱۳ م شامل ۱۰ ساعت برای مردان، ۹.۷ ساعت برای زنان و نوجوانان و ۷.۷ ساعت برای خردسالان بود. از سال ۱۳۲۲ تا ۱۳۳۱ ق/ ۱۹۰۴ تا ۱۹۱۳ م میانگین طول روز کاری برای همه کارگران ۴۲ دقیقه کاهش یافت. اگرچه کارفرمایان با کاهش زمان کار کارگران موافقت نمودند اما مبارزه انقلابی کارگران به خصوص طی سال ۱۳۲۳ ق/ ۱۹۰۵ م بسیار مهم و تاثیرگذار بود چراکه علیرغم تلاش‌های صاحبان کار، پس از انقلاب ۱۹۰۵-۱۹۰۷ م برای از بین بردن دستاوردهای کارگران، آنان نتوانستند این کار را انجام دهند. (Кирьянов, 1979: 47-55)

۴. دستمزد و حقوق کارگران

با توجه به ساعات کاری کارگران ایرانی، این حجم از کار با دستمزد آنان هماهنگی نداشت؛ یعنی دستمزدی بسیار پایین‌تر از آن چیزی که حقشان بود، دریافت می‌کردند. خسرو شاکری به نقل از روزنامه باکینسکی / بورچی دستمزد پایین کارگران ایرانی را تایید کرده و نوشته است:

طبقه فقرزده دهقانان در شهرها، در اطراف کارخانه‌ها و بنگاه‌های اقتصادی در جست‌وجوی لقمه‌ای نان گرد می‌آیند. آنان که قحطی و گرسنگی در تعقیبشان است، از دریاها و اقیانوس‌ها می‌گذرند و در کشورهای دیگر در سرزمین‌های بیگانه، پناه می‌جویند. آنان که از بیکاری و پی‌آمدهای آن (گرسنگی، سرما، بیماری و نظایر آنها) عذاب می‌کشند، آماده‌اند هر کاری را با پایین‌ترین دستمزد انجام دهند. آماده‌اند برای سیر کردن شکم خود و زنان و فرزندان گرسنگی کشیده خود شب و روز کار کنند. (شاکری، ۱۳۸۴: ۱۲۸)

البته همه کارگران هم به یک نسبت دستمزد دریافت نمی‌کردند و کارگرانی که در صنایع نفت مشغول به کار بودند، دستمزد بیشتری می‌گرفتند. (Кирьянов, 1979: 55) اگرچه به نسبت کاری که انجام می‌دادند این دستمزد هم زیاد نبود. در توافق دسامبر دستمزد کارگران تا حدودی افزایش پیدا کرد و در ماه ۲۰ تا ۲۱ روبل رسید اما کارگران ایرانی کمتر از این مبلغ دریافت می‌کردند. براساس این توافق کارگران ایرانی شاغل در نفت چیزی حدود ۶۰ تا ۷۰ کوپک در روز؛ یعنی ۱۸ تا ۲۱ روبل در ماه بدون مسکن، دستمزد می‌گرفتند. (Белова, 1956: 118) کارگران ایرانی که در معادن کار می‌کردند در اثنای جنگ جهانی اول مزد متوسط ماهیانه آنان از ۲۰ روبل (۱۰ تومان) تجاوز نمی‌کرد. (پیشه‌وری، ۱۳۵۹: ۱۵) آنهایی که در اسکله‌ها کار می‌کردند با وجود کارهای سنگین و طاقت‌فرسا، دستمزد کمتری نسبت به کارگران روس و دیگر ملیت‌ها می‌گرفتند. آنگونه که بلوا نوشته است: «در سال ۱۹۱۱ م هزاران باربر و بارکش ایرانی در ازای کار سنگیشان ۱۲ تا ۱۵ روبل در ماه دستمزد دریافت می‌کردند که نسبت به مبلغ دریافتی

باربرهای روسی بسیار کمتر بود» (Белова, 1956: 116) کارگر ایرانی که در پل‌ها کار می‌کرد «روزانه پنجاه-شصت کپک یا ماهیانه پانزده-بیست منات مزد به دست می‌آورد». (رسول‌زاده، ۱۳۷۷: ۷۸) به نوشته حکیمیان کارگران ایرانی «عموماً مزد کمی دریافت می‌کردند». (حکیمیان، ۱۳۷۴: ۵۶) بنابراین کارگران ایرانی از همه ارزان‌تر بودند زیرا از استیصال و بیچارگی حاضر می‌شدند پست‌ترین و دشوارترین کارها را در مقابل مزد بسیار ناچیز انجام دهند. (پیشه‌وری، ۱۳۵۹: ۱۴، ۱۵)

دستمزد کم کارگران مهاجر ایرانی تاثیر مستقیمی روی دستمزد کارگران ملیت‌های دیگر در قفقاز داشت؛ یعنی هنگامی که تعداد کارگران ایرانی در قفقاز زیاد بود سطح دستمزد بقیه کارگران نیز آنچنان بالا نمی‌رفت. بدین صورت که «صدها و هزاران نفر از» کارگران ایرانی «از روستاها و شهرهای کوچک وارد» قفقاز می‌شدند «و با تهدید رقابت خود، ترس به جان کارگران» آنجا می‌انداختند. به نحوی که حضور دائمی آنان «باعث تکبر و اطمینان خاطر سرمایه‌داران» می‌شد و به آنان اجازه می‌داد که «به کارگران فشار آورند». (شاکری، ۱۳۸۴: ۱۲۸) برعکس این هم وجود داشت؛ یعنی در سال‌هایی که مهاجرت به قفقاز سخت می‌شد و یا اینکه کارگران ایرانی به دلیل شرایط دشوار آب و هوایی و وضعیت سخت معیشت مجبور می‌شدند، کار خود را رها کنند، سطح دستمزدها در مناطق مختلف قفقاز نیز بالا می‌رفت. برای نمونه در سالی که انقلاب مشروطیت ایران به وقوع پیوست، روسیه نظارت جدی روی مرزهای خود با ایران برقرار کرد تا از مهاجرت ایرانیان جلوگیری کند و حتی محدودیت‌هایی برای مهاجران در قفقاز نیز به وجود آورد. به همین دلیل در سال ۱۳۲۵ ق/ ۱۹۰۷ م جمعیت مهاجران ایرانی در قفقاز به شدت کاهش پیدا کرد. این اتفاق باعث بالا رفتن دستمزدها به ویژه در بخش کشاورزی قفقاز شد. بلوا معتقد است که دستمزد کم کارگران ایرانی در باکو ناشی از جمعیت زیاد آنان در این شهر بود. (Белова, 1956: 115) کار زنان، نوجوانان و حتی کودکان نیز در قفقاز رواج داشت. مهاجران ایرانی که به صورت خانوادگی در قفقاز بودند، (ساکما، ردیف شماره ۲۹۳۰۰۴۲۲۵، سند ۲۳) زنان و فرزندان‌شان نیز مشغول به کار می‌شدند. زنان برای انجام سخت‌ترین کارها در ماه دستمزد ۱۰ تا ۱۲ روبل دریافت می‌کردند. (Клейнбор, 1925: 85) دستمزد کودکان و نوجوانان با توجه به توافقنامه دسامبر ۱۹۰۴ م، ۴۰ کوپک (۴ روبل) در ماه تعیین شده بود. (Белова, 1956: 118)

این مقدار از دستمزدی که برای کارگران در نظر گرفته شده بود یا بر آن توافق می‌شد، ثابت نبود. به این صورت که در مواقع گوناگون از طرف صاحبان کار به بهانه‌های مختلف از دستمزد

کارگران کم می‌شد. یکی از اینها «جریمه» بود. لذا مقدار درآمد کارگران ارتباط مستقیمی با جریمه‌ای داشت که از طرف صاحبان کار اعمال می‌شد. این جریمه‌ها به دلیل تاخیر، غیبت در روز کاری، نگه داشتن اقوام و آشنایان خود در محوطه کارخانه، بی‌نظمی، آسیب دیدن وسایل و غیره انجام می‌گرفت و در بعضی از مواقع هم صرفاً به تشخیص صاحبان کار، کارگران بی‌سبب و بدون اشاره به دلیل خاصی جریمه می‌شدند. (Кирьянов, 1979: 131-134) یک نوع جریمه که شامل کارگران نفت می‌شد بهای وسایلی بود که در حین انجام کار آسیب می‌دید. برای نمونه بالا کشیدن نفت از ته چاه‌ها به وسیله طناب و «دلو»^۱ کاری سخت و طاقت‌فرسا بود که فقط کارگران ایرانی از عهده آن برمی‌آمدند.

این کارگران روزی هشت ساعت تمام چشمشان را به قله چوبی بندی که در ارتفاع ده متر به اصطلاح کله چرخ در آن قرار گرفته بود، دوخته، مترصد بودند که دلو به چرخ اصابت نماید و بموقع آنرا برای خالی شدن برگردانند ... این کار عصبانی‌کننده و سخت بود مخصوصاً شب‌ها کمتر کسی می‌توانست از عهده انجام آن برآید. ورزیده‌ترین و ماهرترین کارگران ممکن نبود ماهی چندین بار غفلت ننمایند و دلو به کله چرخ نخورد.

این اتفاق باعث می‌شد تا کارگر مجبوی شود که بهای دلو بپردازد و جریمه هم می‌شد. (پیشه‌وری، ۱۳۵۹: ۱۶) همچنین در هنگام ریزش چاه اگر وسایل زیر آوار می‌رفت، صاحبان کار جریمه‌ای بابت هزینه وسایل از دستمزد کارگر کم می‌کردند و یا چنانچه به هر دلیل مثل پاره شدن تسمه استخراج نفت و غیره، کار متوقف می‌شد به ازای آن نیز دستمزدی به کارگر نمی‌پرداختند. (سلیمانوف، ۱۳۸۶: ۲۵۸) میزان جریمه از کم تا زیاد در نوسان بود و در بیشتر مواقع بستگی به تشخیص صاحبان کار داشت. جریمه شدن یک کارگر در مواقعی باعث می‌شد تا نصف حقوقش از دست بدهد، به همین دلیل هم کارگران تمام تلاش خود را می‌کردند تا بهانه‌ای به دست صاحبان کار ندهند که مشمول جریمه شوند. اگرچه در برخی مواقع کارگران نسبت به جریمه‌های ناعادلانه اعتراض می‌کردند اما کمتر به نتیجه مطلوب می‌رسیدند. نمونه اینگونه رفتار صاحبان کار در رمان «نینا» به تصویر کشیده شده است. هنگامی که کارگران کارخانه شیبایف در باکو نسبت به حقوق خود اعتراض و اعتصاب کردند شیبایف به آنان پیغام داد: «یا برگردند سر کارشان یا کارخانه را تعطیل می‌کنم. هر کجا می‌خواهند بروند حتی یک کوپک هم به دستمزدشان اضافه نمی‌کنم». (رحمان، ۱۳۵۸: ۲۸)

همه این شرایط باعث شد تا در ۲۷ ربیع‌الاول ۱۳۰۳ ق/ ۳ ژوئن ۱۸۸۶ م قانونی تحت عنوان «قوانین ویژه در مورد روابط بین صاحبان کار و کارگران»^۲ ابتدا فقط برای استان‌های پتروگراد،

مسکو و ولادیمیر، اعمال شود و از سال ۱۳۰۸ق / ۱۸۹۱م به ورشو و پتروکف و بخشی از استان‌های ریازان رسید و از سال ۱۳۱۶ق / ۱۸۹۹م در کل روسیه اروپایی و قفقاز اعمال شود. این قانون تصویب شد تا جلوی بسیاری از خودسری‌هایی که در رابطه با جریمه کارگران اتفاق می‌افتاد، گرفته شود. براساس این قانون، صاحب‌کار و کارگر وارد روابط قراردادی ظاهراً آزاد و برابر می‌شدند اما هنگام انعقاد قرارداد کار، نه صاحب‌کار و نه بازرس کارخانه از کارگر نپرسیدند که آیا با شرایط پیشنهادی موافقت می‌کند یا خیر و کارگر نمی‌توانست شرایط خود را در قرارداد وارد کند. در این قانون میزان درآمد، طول روز کاری و شرایط کار توسط کار صاحبان کار مشخص شد و بازرسان کارخانه‌ها نیز آن را امضا کردند. این بازرسان معمولاً در تصمیم‌گیری‌های خود مستقل نبودند و صاحبان کار بر آنان نفوذ داشتند. (Крузе, 1980: 14) قانون ۳ ژوئن ۱۸۸۶م به روسای شرکت‌ها این حق را می‌داد که برای کار معیوب، غیبت و تخلف از نظم، جریمه نقدی اعمال کنند و این دستور هم قابل تجدیدنظر نبود. همچنین براساس این قانون، اندازه جریمه محدود بود و نمی‌بایست از یک سوم درآمد کارگران مجرد و یک چهارم درآمد کارگران دارای فرزند بیشتر می‌شد. (Кирьянов, 1979: 135) داده‌هایی که در منابع رسمی روسی باقی مانده مقدار دقیق و آمار کاملی از جریمه کارگران نشان نمی‌دهد. به خصوص داده‌های موجود از نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی مقدار جریمه‌ها را بسیار کمتر از داده‌های واقعی نشان می‌دهند زیرا از مکاتبات کارگران این نتیجه به دست می‌آید که جریمه‌ها بیشتر بوده و اداره شرکت‌ها در بسیاری از موارد تعداد و مقدار واقعی جریمه‌های کارگران را پنهان می‌کردند. البته برخی از شرکت‌ها این اطلاعات را نه به عنوان جریمه بلکه به عنوان «هزینه» می‌نوشتند. به این صورت پول آن را برای انجمن، مهندسان، اعتصاب‌شکن‌ها و پاداش‌ها در نظر می‌گرفتند (Кирьянов, 1979: 136-138) اما با همین آمار و ارقامی هم که باقی مانده می‌توان استنباط کرد که میزان جریمه چه مقدار بوده و تا چه اندازه در زندگی کارگران تاثیر می‌گذاشته است.

«رشوه» نوعی دیگر از اخاذی از کارگران بود که دستمزد آنان را کاهش می‌داد. کارگر ایرانی مجبور بود هم به کنسول‌های ایرانی و هم در محل کار، رشوه بدهد. ماموران کنسولگری‌ها هر چند وقت یک بار با دفترچه‌های پاسپورت به سراغ کارگران می‌رفتند و به بهانه‌های مختلف از آنان رشوه می‌گرفتند یا جریمه می‌کردند. (مراغه‌ای، ۱۳۸۱: ۹) منابع به صورت دقیق نشان نداده‌اند که از کارگران در کدام بخش‌ها رشوه گرفته می‌شد و میزان آن چه مقدار بود زیرا به صورت پنهانی دریافت می‌شد اما گزارش کنفرانس‌های کارگران در روسیه نشان می‌دهد که

رشوه گرفتن از کارگران توسط سرکارگران در بیشتر کارخانه‌ها اتفاق می‌افتاده است. کارگران مهاجر ایرانی در مواقعی نمی‌توانستند بدون رشوه دادن سر کار بروند و هنگامی هم که کار می‌کردند، سرکارگران برای اینکه کارهای سبک‌تر به آنها بدهند، از آنان رشوه می‌گرفتند. برای نمونه در معادن زغال سنگ، سرکارگران با رشوه‌ای که می‌گرفتند، تعیین می‌کردند که کدام کارگر روی زغال‌سنگی که نرم‌تر است، کار کند. (Кирьянов, 1979: 139) وضعیت دریافت دستمزد کارگرانی که در ساخت پل‌ها کار می‌کردند به مراتب ناعادلانه‌تر از کارگران دیگر بود. در همین خصوص رسول‌زاده نوشته است:

مزد کارگران جاهای دیگر معمولاً از هر دو هفته یا سربرج داده می‌شود اما حمالان برای گرفتن مزد خود از پیمانکاران باید بارها مراجعه کنند و دشنام بشنوند. پیمانکاران دست‌کم نصف حاصل زحمت حمالان را به جیب می‌زنند و هر پیمانکاری روزانه از پنج تا ده منات گرفته تا بیست‌سی منات درآمد دارد. (رسول‌زاده، ۱۳۷۷: ۷۹)

بنابراین کارگران ایرانی «همه وقت به واسطه بی‌ترتیبی و بی‌صاحبی حقوق آنها چه در نزد پودراتچی‌ها و روسای آنها و چه در اداره که کار» می‌کردند تضییع می‌شد «به طوریکه هم ثلث و ربع اجرت مزبور برای آنها» نمی‌رسید. (ساکما، شماره ردیف ۳۶۰۰۱۰۰۹۱، سند ۱)

با چنین شرایطی که کارگر ناگزیر آن را تحمل می‌کرد، سایه اخراج از کار نیز همیشه بالای سرش بود و امنیت شغلی اندکی داشت. (حکیمیان، ۱۳۷۴: ۵۶) به این صورت که کارفرما هر زمان که اراده می‌کرد می‌توانست کارگر ایرانی را اخراج کند. (مراغه‌ای، ۱۳۸۱: ۸) یکی از دلایل اخراج هرگونه کوتاهی در هنگام انجام کار بود. در صنعت نفت، کارگری که مسئول استخراج نفت بود در طول ساعات کاری یک ثانیه هم نمی‌توانست استراحت کند، آنان می‌بایست دلوهای سنگین پر از نفت را بلند کنند و پس از تخلیه آن را به وسیله تسمه یا طنابی که دور قرقره پیچیده شدن بود، مجدداً درون چاه آویزان کنند. این کار در هر ساعت ۳۰ تا ۴۰ بار تکرار می‌شد و هر دفعه هم ۲۰ تا ۳۰ پوط^۳ نفت استخراج می‌کردند. در این کار احتمال هر اتفاقی بود که همان اتفاق هم به اخراج کارگر منجر می‌شد. دزدی از چاه‌های نفت هم همیشه به ضرر کارگران بود و گاهی منجر به اخراج او می‌شد، بدین صورت که دست و پای کارگر را می‌بستند و وسایل او را می‌بردند که یا می‌بایست بهای وسایل را به کارفرما بپردازد یا از کار اخراج می‌شد. (سلیمانوف، ۱۳۸۶: ۲۵۹) در مواقعی هم کارگر ایرانی که برای دیدار با خانواده‌اش به ایران می‌رفت هنگام بازگشت به قفقاز، کارفرما او را برای بازگشت مجدد به کار قبول نمی‌کرد و اگر هم به سختی می‌توانستند مشغول به کار شود در جایگاهی بسیار پایین‌تر از

کار قبلی بود که این اتفاق در کاهش دستمزد آنان مشهود بود؛ یعنی کارگر مجبور می‌شد که با حقوق کمتر هم کار کند. (Ilkin, 2006, 119)

به نوشته محمدامین رسول‌زاده که از نزدیک شاهد این بی‌عدالتی‌ها بوده، «تأمینی هم در مورد استخدام و اخراج در کار نیست. پیمانکار هر وقت اراده کند آنها را به کار می‌گیرد و هر وقت هم دلش خواست اخراج‌شان می‌کند». (رسول‌زاده، ۱۳۷۷: ۷۸، ۷۹) بنابراین اخراج و ترک کار همیشه برعهده صاحبان کار بود و کارگر عملاً اختیاری نداشت. در یکی از بندها که برای باربران کشتی‌ها در نظر گرفته شده بود ذکر شد: «تا قبل از مهلت تعیین شده، هیچ یک از ما حق نداریم پاسپورت خود را مطالبه و محل کار را ترک کنیم اما پیمانکار می‌تواند هر یک از ما را قبل از انقضای مدت، به اختیار خود، اخراج کند» و کارگران تعهد می‌دادند که «همیشه هوشیار، صادق، مؤدب، مرتب و کمتر از ۲۲ سال سن نداشته» باشند. همچنین اگر یک کارگر کشتی نمی‌توانست شرایط سخت کار را تحمل کند و قصد داشت تذکره خود را مطالبه کند، می‌بایست ۵۰ روبل جریمه پرداخت می‌کرد. (Крузе, 1980: 22) اسدیگ در کتاب نفت و خون در شرق وضعیت کارگری که اخراج می‌شد را اینگونه توصیف کرده است: «همین که کارگری اخراج شد، بایستی بلادرنگ با زن و بچه از محوطه نفت خارج شود و در یکی از کوچ‌نشین‌های بین معادن و شهر سکنی اختیار و به مرگ تدریجی بمیرد». (اسدیگ، ۱۳۲۹: ۵) ثابت رحمان در رمان «نینا» همه این شرایط را چنین به تصویر کشیده است: «اخراج‌های بی‌سبب، جریمه و ۱۲ ساعت کار توانفرسا در این جهنم وحشتناک». (رحمان، ۱۳۵۸: ۲۸) البته کارگران ایرانی با همین دستمزدهای پایین، سعی می‌کردند تا هزینه کمتری برای نیازهای زندگی صرف کنند تا بتوانند مقداری از آن را پس‌انداز کرده و برای خانواده‌های خود در ایران بفرستند. اسدیگ این ذخیره پول توسط کارگران ایرانی را اینگونه تفسیر کرده است: «ایرانی‌ها و آذربایجانی‌ها کار می‌کردند تا اینکه بتوانند خوب عروسی کنند؛ یعنی برای اینکه با ذخیره کافی پول به خانه‌های خود رجعت، عروس زیبایی خریداری بنمایند». (اسدیگ، ۱۳۲۹: ۸) بلوا به نقل از تیگرانوف نوشته است: «کارگران ایرانی در قفقاز پول‌های خود را نزد صرافان که بیشتر تبریزی و اردبیلی بودند به پول ایران تبدیل و به ایران می‌آوردند به نحوی که سالانه ده میلیون روبل وارد این کشور می‌شد». (Белова, 1956: 118)

۵. نتیجه گیری

نیروی کار ایرانی هنگام مهاجرت به قفقاز نه از سرمایه مادی و ابزار تولید برخوردار بودند و نه اینکه دانش و مهارت فنی داشتند. به همین علت هم بیشتر این افراد یا به عنوان فعله و عمله در بخش های نفت، معادن، زمین های کشاورزی، راه آهن، کارخانه ها و اسکله ها، سخت ترین و طاقت فرساترین کارها مانند حفاری، چاه کنی و باربری انجام می دادند یا اینکه به پیشخدمتی، نوکری، بنایی، دلاکی، تریاک فروشی، پالان دوزی، زغال فروشی و غیره اشتغال داشتند. آنان به علت عدم مهارت لازم و فقر و تنگدستی حاضر بودند بیش از ۱۲ ساعت و حتی دو شیفت در طول شبانه روز هر نوع کاری انجام دهند تا بتوانند در مکان های جدید دریافتی های مالی هر چند ناچیز به دست آورند. این کارگران به دلیل ایرانی بودن و عدم مهارت شغلی، نسبت به کارگران روس، گرجی، ارمنی و حتی کارگران محلی دستمزد کمتری می گرفتند که بخشی از این دستمزدها هم در نتیجه جریمه و رشوه که مجبور بودند بپردازند، کم می شد. به این صورت که کارگران ایرانی در ازای ۱۲ ساعت کار روزانه و حتی بیشتر، ماهیانه ۱۲ تا ۲۱ روبل (با توجه به نوع کاری که انجام می دادند)، دستمزد دریافت می کردند.

بنابراین کارگران مهاجر ایرانی با هر شغل و سطح دستمزد، با صاحبان کار در یک رابطه بی رحمانه استثمار آشکار و پنهان قرار داشتند؛ بدین معنا که صاحبان کار عملاً تمام تلاش خود را می کردند تا نیروی کار بیشتری با دستمزد کمتر به استخدام درآورند. از این رو در استخدام کارگران و دستمزد آنان معمولاً کمتر به قانون پایبند بودند و آنگونه که خودشان تشخیص می دادند عمل می کردند. آنچنانکه اضافه کاری، جریمه کردن، رشوه گرفتن و اخراج کارگران به بهانه های مختلف و به صورت غیرقانونی امری معمول بود و کارگران هم حق هیچ اعتراضی نداشتند چراکه با نیروی صاحبان کار و در مواقعی نیروهای دولت، سرکوب و یا از کار اخراج می شدند. نتیجه اینکه نیروی کار ایرانی در قفقاز با توجه به سطح هستی اجتماعی (عدم سرمایه مادی، ابزار تولید و دانش و مهارت) وارد مناسبات تولیدی شد که آنان را به لحاظ نوع اشتغال، ساعات کار و میزان دریافتی مالی در پایین ترین جایگاه قرار می داد. لذا این افراد تجربه های زیسته مشترکی پشت سر گذاشتند که باعث می شد همانندی منافع شان را بین خودشان احساس و تقریر کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. ظرفی بیشتر از پوست و گاهی فلز، برای کشیدن آب از چاه و غیره که در اینجا با آن نفت از چاه‌ها می‌کشیدند.

۲. این قانون بعد از اعتصاب کارگران نساجی در سال ۱۸۸۵م تصویب شد. در این سال کارگران نساجی مسکو و چند شهر دیگر به دلیل جریمه‌هایی که به نفع صاحبان کار مقداری از دستمزد آنان را کاهش می‌داد، اعتصاب کردند. اگرچه این اعتصاب با کمک سربازان سرکوب شد و ۳۳ نفر از کارگرانی که مقدار جریمه‌ها را افشا کرده بودند محاکمه شدند اما دولت تزاری مجبور شد در سال ۱۸۸۶م قانونی برای رابطه استخدامی میان کارگر و کارفرما تصویب کند. رجوع شود به:

В. И. Ленин. Объяснение закона о штрафах. Поли. собр. соч, т. 2, с 21-25

۳. هر پوط ۱۶ کیلوگرم وزن داشت.

کتاب‌نامه

فارسی

اتابکی، تورج (۱۳۹۶). «مهمانان ناراضی: فرودستان ایران در حاشیه امپراتوری تزاری»، دولت و فرودستان؛ فراز و فرود تجدد آمرانه در ترکیه و ایران، ترجمه: آرش عزیزی، (تهران: ققنوس).

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ)، ۱۳۲۹ق، کارتن ۱۲، پوشه ۳۲؛ ۱۳۳۰ق، کارتن ۱۳، پرونده ۸؛ ۱۳۳۰ق، کارتن ۱۳، پوشه ۸؛ کارتن ۱۳؛ ۱۳۱۶ق، کارتن ۳۵، پوشه ۶؛ ۱۳۲۸ق، کارتن ۱۲، پوشه ۸۵.

اردوبادی، محمدسعید (۱۴۰۰). *خاطرات: سال‌های یاس و امید*، ترجمه فرهاد دشتکی‌نیا، تهران: علم.

اسد بیگ (۱۳۲۹). *نفت و خون در شرق*، ترجمه محمد حسین جهانبانی، بی‌جا
اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۷۷). *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات در اواخر دوره ناصری (مربوط به سال‌های ۱۲۹۲ق تا ۱۳۱۳ق)*، به کوشش ایرج افشار، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۲۵۳۶). *سفرنامه صنیع‌الدوله محمدحسن خان اعتمادالسلطنه از تغلیس به تهران*، بکوشش محمد گلبن، تهران: سحر.

انتنر، مروین ل. (۱۳۶۹). *روابط بازرگانی ایران و روس ۱۸۲۸-۱۹۱۴*، ترجمه: احمدی توکلی، تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشاریزدی.

اورسل، ارنست (۱۳۸۲). *سفرنامه قفقاز و ایران*، ترجمه: علی اصغر سعیدی (تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی).

ایران در یک قرن پیش «سفرنامه دکتر ویلز» (۱۳۶۸). ترجمه: غلامحسین قراگوزلو، تهران: اقبال.

۳۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

- بنجامین، س. ج. و. (۱۳۶۳)، *ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین شاه*، ترجمه: حسین کردبچه، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- بهرامی، عبدالله (۱۳۶۳). *خاطرات عبدالله بهرامی از آخر سلطنت ناصرالدین شاه تا اول کودتا*، تهران: علمی.
- پورت، اندرو. آی (۱۳۹۷). «تاریخ از پائین، تاریخ زندگی روزمره و تاریخ خُرد»، ترجمه سیده فاطمه یاحسینی، *دوفصلنامه تاریخ شفاهی*، سال ۴، شماره ۲.
- پیشه‌وری، جعفر (۱۳۵۹). *تاریخچه حزب عدالت: به نقل از روزنامه آرژیر*، تهران: علم.
- تامپسون، ادوارد پالم (۱۳۹۶). *تکوین طبقه کارگر در انگلستان*، ترجمه محمد مالجو، تهران: نشر آگاه.
- حکیمیان، حسن (۱۳۷۴). «کار مزدی و مهاجرت: کارگران ایرانی در جنوب روسیه (۱۸۸۰-۱۹۱۴)»، ترجمه: افسانه منفرد، *تاریخ معاصر ایران*، کتاب هفتم.
- خاطرات پرنس ارفع* (۱۳۷۸). به کوشش علی دهباشی، تهران: سخن، شهاب ثاقب.
- دهنوی، نظام‌علی (۱۳۸۳). *ایرانیان مهاجر در قفقاز: فعالیت‌های فرهنگی در سالهای ۱۹۳۱-۱۹۰۰م*، تهران: مرکز اسناد و خدمات پژوهشی وزارت امور خارجه.
- رحمان، ثابت (۱۳۵۸). *نینا: مبارزات انقلابی کارگران و زحمتکشان باکو در سالهای ۱۹۰۱-۱۹۰۴*، مترجم سیروس مددی، بی‌جا: ارمغان.
- رسول زاده، محمدامین (۱۳۷۷). *گزارش‌هایی از انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه: رحیم رئیس‌نیا، تهران: نشر و پژوهش شیرازه.
- رسول‌زاده، محمدامین (۱۳۸۰). *جمهوری آذربایجان چگونگی شکل‌گیری و وضعیت کنونی آن*، ترجمه تقی سلام‌زاده، تهران: انتشارات شیرازه.
- رضازاده ملک، رحیم (۱۳۵۷). *هوپ هوپ (زبان برای انقلاب)*، بی‌جا: انتشارات سحر.
- روزنامه ایران نو، سال ۱۲۸۹ق، شماره ۱۶۷.
- روزنامه چمن، ۱۲ ربیع‌الاول ۱۳۳۵، شماره ۴۶.
- روزنامه *خاطرات شرف الدوله میرزا ابراهیم خان کلاتتری باغمیشه*، (۱۳۷۷) به کوشش یحیی ذکاء، تهران: انتشارات فکر روز.
- روزنامه ملانصرالدین، ۲۰ اوت ۱۹۰۷، شماره ۳۳.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما) ردیف شماره، ۳۶۰۰۱۰۰۹۱؛ ردیف شماره ۲۹۳۰۰۴۲۲۵؛ ردیف شماره ۱۴۴۳۷۶۵.
- سرداری‌نیا، صمد (۱۳۸۴). *قره باغ در گذرگاه تاریخ*، تبریز: نیا، ندای شمس.
- سلیمانوف، مناف (۱۳۸۶). *باکو شهر نفت و موسیقی*، ترجمه صمد سرداری‌نیا، تبریز: اختر.
- سویتوخوسکی، تادیوس (۱۳۸۰). *آذربایجان و روسیه (۱۹۰۵-۱۹۲۰)*: شکل‌گیری هویت ملی در یک جامعه مسلمان، ترجمه: کاظم فیروزمند، تهران: شادگان.

زیست کارگری ایرانیان در جنوب قفقاز؛ وضعیت اشتغال، ... (مهدی احمدی) ۳۳

شارپ، جیم (۱۳۹۹). «تاریخ از پایین»، ترجمه: سهیلا فارسانی ترابی، دوفصلنامه کارنامه تاریخ، سال ۶، شماره ۱۳.

شاکری، خسرو (۱۳۸۴). *پیشینه‌های اقتصادی-اجتماعی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال دموکراسی*، تهران: احترام.

کرمانی، ناظم الاسلام (۱۳۷۷). *تاریخ بیداری ایرانیان*، بخش اول و بخش دوم، چاپ پنجم، به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: نشر پیکان.

کسروی، احمد (۱۳۸۰). *تاریخ مشروطه ایران*، با پیشگفتاری از رحیم رضا زاده ملک، چاپ چهارم، تهران: صدای معاصر.

گفتگو با محمد مالجو (۱۳۹۶-۱۳۹۷). «تحلیل طبقاتی یا تقلیل طبقاتی: تحلیل ای. پی. تامپسون از تکوین طبقه کارگر»، مردم‌نامه، پیاپی ۶-۷.

فراهانی، میرزا حسین (۱۳۴۲). *سفرنامه*، به کوشش: حافظ فرمانفرمائی، تهران: انتشارات مرکز تحقیق و مطالعه تمدن و فرهنگ ایران و خاورمیانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران.

فربرن، مایلز (۱۳۹۴). *تاریخ اجتماعی*، مسائل، راهبردها و روش‌ها، ترجمه: ابراهیم موسی‌پور بشلی، محمد ابراهیم باسط، تهران: سمت.

مراغه‌ای، علی محمد (۱۳۸۱). *از زندان رضاخان تا صدر فرقه دموکرات آذربایجان: بررسی زندگی و آراء سیدجعفر جوادزاده «پیشه‌وری» با نگاهی دوباره به ظهور و سقوط فرقه دموکرات آذربایجان*، تهران: اوحدی.

روسی

Белова, Н.К(1956). «Об отходничестве из северо-западного Ирана в конце XIX – начале XX века», Вопросы истории, № 10, Москва.

Кирьянов Ю. И (1979). *Жизненный Уровень Рабочих России) конец XIX – начало XX в)*, Москва: Издательство Наука.

Клейнборт, Лев Максимович (1925). *История безработицы в России. 1857-1919 гг.* М: Изд-во ВЦСПС.

Крузе, Э.Э (1980) *Условия труда и быта рабочего класса России в 1900-1914 годах.* (Ленинград: Издательство «Наука».

Летробичъ. л (1911). *дакикского нефнепромышленного района, тифлисъ.*

Окиншевич. А.И К (1912). *Вопросу об увечности и ранимости рабочих на бакинских нефтяных промыслах*, Баку: Труд.

Стопани А.М. (1910) *Заработная плата и рабочий день бакинских нефтепромышленных рабочих в связи с условиями работ на промыслах.* Баку, Труд, С.Г. Берладира,

۳۴ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

ترکی

Əkinçi. Doqquzuncu nömrə, Fi 18 noyabr sənə 1875/Fi 1 ziq'ədə, sənə 1292.

İlkin. A.Q (2006). Bakı və bakılılar (Üçüncü nəşri). Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.

